

1 25171

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186287102

3186287102

402
202063
LES ÉCOLES POPULAIRES EN UKRAÏNE

PAR M. DRAGOMANOW

НАРОДНІ ШКОЛИ
НА
УКРАЇНІ

СЕРЕД ЖИТЬТЯ І ПИСЬМЕНСТВА В РОСІЇ

М. ДРАГОМАНОВА

З ВИДАНЬНЬА

„ГРОМАДА“

3

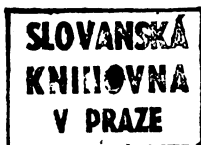
GENÈVE — VALE — LYON
H. GEORG, LIBRAIRE-ÉDITEUR

1877

es en toutes Langues
de la Banque. PARIS

h 25171

SK ČSSR

25171.

• ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО.

Випускаючи в світ окремною книжечкою одну з статей нашого видання „Громада,“ ми мусимо сказати кілька слов про це видання.

„Громада“ (Община, La Commune, Die Gemeinde) назначена на те, щоб списувати життя України Малоруської з руськими землями в Австрії*) теперішнє і минуше, особливо чорноробочого народу українського, мужиків; далі, щоб так же само говорити і про другі славянські народи, наших сусідів, найрідніщих нам порождоу, подібних з нами долею і таких, з котрими нам прийдеться вкупі здобувати нашу землю і волю; —також щоб передавати українським громадам нові здобутки всесвітньої науки і праці громадської, котра їде до того, щоб до кінця увільнити розум людській од усякого пута і щоб люди не ділились на чорноробочих і білоруких, та щоб кожна людина, кожда громада, кожний край, кожна людська порода, маючи безпосредно в своїх руках всею своєю землею і фабриками, сами собі вправлялись по своїй волі, користуючись всім тим, що вони випрацьували і міняючись з такими ж вольними робочими людьми і громадами на всьому світі.

Трудности всякого видання закордонного, а особливо українського, котрих не бачивши їх на ділі, важко собі і придумати, задержали виход першої книжки „Громади.“ Тепер однако печатання її кінчається. Поки що ми випустили окремими книгами повість „Лихі люди“ і цю статтю „Про школи на Україні,“ з котрих читателі мо-

*) Галиччиною, Вуковиною і Угорскою Русьсю.

жуть бачити дух нашого виданьня. Нам кажуть де-хто і инколи, шчо ми вибрали не вигодний час дльа того, шчоб појавити в світ наше виданьня, — бо тепер всі читајушчі льуде в Россіји і в западній славјаншчині цілком вперли очі в діла віјни в землі Болгарській і Сербській і не бачать нічого другого.

Може, ј так! У нас у самих заміра серце при кожній звістці з тих крајів, де наші батьки бились вкупі з болгарами і сербами проти турків тоді, коли шче ј не чуть було по світу про тепершніх казенних „освободителів“ славјанских. Ми наперед бачили і ждали в останні роки перед Герцеговинським повстаньням, шчо діло скоро там дідеться до крају. Ми будили спомин про ті часи, коли наші батьки, вільні козаки українські бились з неволеју турецькоју. При першій чутці про Герцеговинське повстаньня в 1875 р. ми стали кликати земляків наших до помочи повстанцям, — а українські гроші і льуде, хоч не в великому числі, та за те з перших, пішли помагати братам сербам, коли шче можна було сподіватись, шчо повстаньня јіх буде ділом народнім, незопсованим дбајушчими тільки про своју користь урядами держав малих і великих. Тепер, коли царство Руське, попустивши, шчоб турки перебили смілівших льудеј з сербів і болгар і навіть віјсько сербського князья і добровольців з Россіји, виступило проти Турецького, хоч дуже пізно, і не пускајучи самих сербів „о собі совітувати,“ оддајучи јунаків черногорців на убіј силам турецьким, — ми все таки бажајемо, шчоб царство Руське побило царство Турецьке, хоч думајемо, шчо з таким начальством, яке папује в Россіји, це буде діло дуже і дуже не легке. Ми добре знајемо, шчо таке царство Руське, а все ж таки бажајемо, шчоб воно взяло верх в теперішній віјні, вже через те, шчо того бажајуть самі поневолені брати наші, і шчо все ж таки сподівајемось вкупі з ними, шчо доля јіх хоч трохи та поліпшиться, як хто б і чим небудь та збив з них тьяжкі турецькі кајдани.

Однако все таки, прислухујучись як брьазчить залізо на Дунају, ми не можемо забути того, шчо робиться в нашій рідній Україні, — і мало того, ми думајемо, шчо тепер, коли так багато розмовляјеться про славјан, про јіх неволю і увільнення, — треба б льудім частіше оглядатись на ту Україну. Ми, українці, були першим славјанським народом, которій обернувсь з надіјеју до

„царя Восточного, Православного“. То було в 1654 р. в тої час, як почали ми ламати на неволі нашій збудоване панське королівство Польське, — так само як ламлють тепер серби і болгаре башібузуцьке царство Турецьке, і як приїде час другим слав'янам ламати ту саму німецько-угорську, пансько-купецьку силу, з которою тепер вмовляютьсья наше мов би то слав'янське начальство, передаючи їй на однім кінці братів сербів, а на дрім давлючи в купі з нею братів-польаків на правдиво польській землі.

Ми шукали в царства Московського помочи проти панства і іезуїтства польського, обіцяючи йому в замін захист і поміч од розбишак татарських і турецьких, шчо грабували і нас, і москалів. І яку ж ми најшли поміч, шчо з нами зроблено було тими, хто в себе поступував з своїми підданими так само, як польські пани і іезуїти поступали з нами, і маїже так само як баші турецькі поступали з поневоленими їм братами нашими?

Вже через два роки після того, як вільна Україна пристала „в соїуз і протекцію до монархи московського,“ боїаре царські в Вільні вигнали з посольського шатра посланців вільної ради козацької, которі приїхали просити, шщоб не кінчали війни, поки весь руський народ, шчо під Польщою наш і білоруський, не буде вибитий з неволі, — вигнали, як „недостойних о собі совітувати“ там де зібрались судити долю їх діпломати царські, королівські та цісарські! Те саме діло, — шчо силами двох вільних народів, нас і москалів, можна було зробити за кілька років, заг'яглось в руках самодержців і боїар московських, на півтора ста років, або ліпше сказати не зкінчилось і досі. Півтора ста років нас ділили між Московським, Польським Турецьким царством, та Цісаршчиною, мучили душу нашу несправденими надіями, кілька разів повертали назад в ту неволю, з которої ми було вибились, помагали п'явкам, шчо виплодились и нас на нашій землі, боронили чужих п'явок, роздавали землю нашу своїм слугам, — і в кінці отняли у нашого народа і землю, і волю.

І тепер ми, після більш ніж двохсотлітньої муки опинились поділені між двома державами, під шістьма чужими панствами (московським і польським в Россії, німецьким і молдавським в Буковині, польським і жидівсь-

ким в Галичині, угорським і жидівським в закарпатській Русі) з обезземеленим народом, котори тільки мовкріз сон пам'ята своју колишняју вольність. В кінці всього царська воля не задумалась наступити ногоју на слово українське, забороняючи маже всьаку книгу українську, як раз тоді як українці несли свої голови в Сербіју, як раз тоді, як славянство кликало царя Руського стати в чолі вієска, шчо мусить принести волю западним слав'янам.

Ось через шчо, думаємо ми, шчо всьакому слав'янинові користно буде оглянутись на долю нашої України, в цей час, коли слідом за староју Польщчеју ламеться Турція і ближиться черга Австро-Угорщини. Вже з сербами зроблено багато такого ж самого, як було з нами. Тепер наступила черга болгар. Діждеться ј до хорватів, словенців, і чехів, котрі можуть і не чути, як будуть передані „бранденбурцеві,“ — коли доти працеју всіх славянських народів, починаючи од самих москалів, не будуть заложені хоч початки волі в Россії, і всі слав'яне не розуміють, шчо тільки вільний брат може помогти здобути правдиву волю другим.

Поки шчо, сподіваємось, шчо і наше оповідання про школи на Україні покаже, до чого „доборолась Україна,“ шчо піднялась було сама за своју волю і земљу, а потім зложилась на сусіднє царство. Хај же знають це не тільки наші земьки, але і другі брати наші слав'яне, шчо тепер покладають стільки надіі на казенну Россіју. Вони зрозуміють, через шчо батькам нашим пришло зложити приказку : „з Москвоју (царством московським) дружи, а камінь за пазухоју держи.“ Та не лучшого заслужила та Москва і од самого народу Великої Русі. Вже в 1641 р. на земському соборі, шчо мусив дати раду, чи воюватись з турками за Азов, шчо захопили козаки доньські і наші і отдавали цареві московському, сказано було послами гордо „розорены мы пуще Турскихъ и Крымскихъ бусурмановъ Московскою волокитою, отъ неправдъ и отъ неправедныхъ судовъ.“ А великоруській мужик і доси каже: „в Криму татарьє, а в Масквѣ бајарьє,“ — „в льєсу сучкі, а в Масквѣ крѹчки!“

Прочитајте ж, як та московська та петербурська „волокіта, бојаре та крѹчки“ орудујуть з народньоју школоју

на Україні і — як помогли їм забити зріст здорової школи української попи православні і папи польські. Хай і це буде наукою тим з слав'ян, котрі думають добути собі волю, не розірвавши з попівством, ультрамонтанством, — чи то римським, чи то византійським, і тим з поляків, котрі б думали увільнити народ польській і побрататись з українцями, не зрікшись до кінця думки про стару Польщу в гр'аницях 1772 р. і спілки з польським панством на непольських землях. Великорусам же наше оповідання, думаємо ми, прибавить ще кілька нових примірів на те, як нас, українців, давлать именно в ті часи і тими самими руками, шчо давлать вільну думку і працьу і їхню. Ми були б щасливі, коли б це навело їх на думку, шчо їм не слід глядіти спокійно і мовчати, коли нас давить начальство котре говорить, шчо воно виступа, опіраючись на силу великоруського племені.

НАРОДНІ ШКОЛИ

Швець, кажуть, завше без чобіт! Так случилось і з нами на цей раз. Для українського народолюбця школа — мабуть, найважливіше діло, — а однак нам найменше прибуло з України звісток про школу. Сталось це, може, через те, шчо наші дописувателі думають, шчо нічого нового не скажуть нам про те діло, до которого, вони знають, ми пільно придивлювались, поки були дома. Та і шчо можна гіршого сказати про школу в нас, може думають вони, — як те, шчо всьакиї зна: шчо школи в нас або нема, або вона чужа?

Воно так. Але нічого опиньатись на тому, — треба товкти в одно місце з усіх боків, коли хочеш розбити те, шчо тебе гнітить. Треба розібрати до нитки таке велике горе народньє, як брак доброї і своєї школи, треба вияснити його силою дрібних случаїв, — шчоб і всьакому стало видно, шчо так далі жити не можна. Ми сподіваємось, шчо на далі нам пришльуть більше звісток про школу „на нашій Україні, на нашій не своїїй землі“. А поки шчо, нац товаришч, которий порьадкує дописи з України зважив, шчо перед дописьами треба розказати по нашій статьті в „Правді“ 1876, ч. 12 — 16. „Антрактз історії українюфільства (1864—1872 р.)“ про те, як ді-

шло до того, шчо у нас не дали заложити своєїї школи. Переглядајучи ту роботу нашого товаришча, без котороїї нам піколи б і не виправитись з донисьмами, ми запримітили, шчо статътя наша в „Правді“ далеко не повна, — шчо в памјаті нашїї шче јестъ багато спомінів про школьні діла на Україні за остатні два десъятки років, особливо з часу ранішчого і пізнішчого ніж тої „антракт“. Ми думајемо, шчо буде не лишнім розказати те все, хотъ на бігу, поки ми будемо мати час і всі потрібні джерела, шчо б докладно, повно, зо всіми іменами і цифрами розказати те, шчо ми бачили і чули за ті часи, јак стојали близче, ніж тепер, до школьного діла на Україні.

Тепер, на чужині у нас бракуе багато справок, јаких в Россїї здобути було б не трудно. Через те, може, де в чому далі ми ј помилилось, — але запевняјемо читателя, шчо помилились не тільки без злої волі, а і в самих дрібязках. Ми кличемо друга і ворога, хај поправить те, в чим ми помилились в тих *звістках з Женеви на Україну про українську школу*, которі починајутьсьа далі:

Може хто, прочитавши те, шчо розказувалось вишче про горе народнъе, скаже, — шчо багато з нього виходить просто з того, шчо народ не вчениј, або јак він сам каже *темниј*. І це буде правда. Де в чому зменшити своје горе народ міг би і тепер, јак би був хоч просто письменниј, не кажемо вже, добре освічениј наукоју. — О, коли б він був добре освічениј наукоју! Тоді б двох днів не подержались усі поръадки, шчо тепер доводъать народ до стану робочого скоту на панів, купців, царів! Не

можна собі і пригадати, щоб могли бути нові порядки, то б то такі, щоб кожен робив тільки на себе, роблячи для всіх рівних собі братів, без того, щоб увесь народ не був освічений наукою про природу, которою живе він, і про людські громади, в котрих живе він. Навіть до ясного розуму про те, на чому держиться людське горе в теперешніх порядках, дішли не дикі люди, в котрих іноді і задержалось ще споконної рівності і братерства, а в Англії, Франції, Германії, — се-б-то там, де єсть наука, хоч ще не для всіх рівна.

Про таку науку, та ще рівну для всіх; в Росії шкода і говорити! Тут нема і самого малого письменства для народу і ніхто з тих, хто має силу в Росії, не тільки пильно досі про нього не думав, — а ще всяким способом старавсь зупинити діло всякої науки і освіти, а особливо серед мужиків, хоть Росія по числу людей в кожному стані єсть мужицька земля*). Доволі буде вказати на те, що торік з усього розходу по царству в 559.364.193 руб. на мужичі школи пішло усього 3.980.089 руб., тоді як на панські школи та попівські по всім міністерствам пішло більш *тридцяти двох мільйонів рублів*. Єсть школи панські, в котрих казна тратить більш, як по 1000 рублів в рік на кожного панича, а в середньому шчоті кожний панич в школі коштує в рік 867 р. а на кожну мужичу дитину в школі казна дає тільки 4 копійки в рік.

*) По книзі Янсона — *Сравнительн. Статистика Россіи* (Спб. 1877, стр. 54) в Росії приходиться на 1000 чоловік: дворян — 16, поіства — 10, почотних граждан — 0,6, купців — 7,7, *міщан і цехових* — 70, 7, *казенних крестьян* — 379,9, *неказенних крестьян* 432,4, *воіцтва* (теж найбільш мужиків) — 66,3. (*всього мужицтва значить 999 3*), чужинців — 1,4, других станів — 15.

Єсть же ще і тепер недогадливі льуде, котрі туманять себе і других, толкуючи про те, шчо Россія најдемократичнішча земља! Воно так і єсть, — коли погльанути на число мужиків в Россії. Але зовсім іначе скажеш, як погльанеш на те, як держать в Россії мужика, шчо роблять в Россії дља того мужика! Тоді і виіде, шчо Россія сама паньська земља в Европі і шчо усе, шчо стоїть в ній над мужиком, хітьтѹ, чи нехітьтѹ робить так, шчоб найбільше зідрати з мужика, најменш оддати йому, найбільш поставити перепонів. шчоб мужик не одумавсь і не зрозумів, шчо з ним роблять і як йому вибитись з того. Та жмінька панів та чиновників, шчо стоїть в Россії над мужиком, немов чує, шчо трошки тільки народ передише та огльанеться навкруги себе, — то її не буде, як ранішнього туману перед сонцем.

Мабуть, через те ўся історія школ в Россії за остатні сто років єсть ні шчо інше, як біжка уряду з наукоју і освітоју, та видумки як би не дати льудьям вчитись, особливо мужикові, — не дати вчитись навіть просто азбуки! Ми не будем тут перебирати цю історію, — а тільки нагадаємо саме најважливішче з того, шчо робилось в усім царстві руськім, — і зупинимось на наших українських землях. Читач сам побаче, чи треба далеко заноситись думкою, шчоб осудити верховодців в царстві руськім інакше, як або „больних балованих дьетьей,“ як каже поет, — або як зграју злодіїв, котрі дурять не тільки народ, а і свого царя, котрим нема нічого святаго і дорогого на світі, окрім кешені та карјери.

Шчо за крєпацтва не можна було і думати об освіті мужика, про це нічого і говорити. За часів ц. Миколаја уряд не раз видавав указы проти того,

шчо навіть мішчане і казенні крестьяне де-які „получајут непрілічноје јіх званіју образованіје.“ Про потребу освіти дља мужика заговорили в Россіі в голос тільки тоді, як почали говорити про крестьянську волю. І чудне діло! Про це заговорили більше супротивники волі, ніж прихильники: „дајте мужикові попереду освіту, — тоді тільки можете без опаски дати јому волю!“ — кричали пани в 1857-60 рр. Звісно, шчо цим криком думалось тільки оддалити волю на часи Мафусаїлови, — і як це не вдалось, то пани про освіту і забули, або вернулись до старого мудрого паньського слова: „хто ж буде за плугом ходити, як усі мужики за книжки сьадуть!“

Царь же Александр, котриј якось вже дуже мудро хотів робити свої славутні переміни руками старих слуг батька, свого і не мов нарошне писав в кожному універсалі про свої „переміни“ — „согласно мислі родітеля моєго,“ мов забув про освіту народу і держав в міністрах такі допотопні чудишча, як Норов, або таких плохих льудеј як Ковалевськіј. Перше важливе діло дља мужичојі освіти, яке зробилось при новому цареві, — пішло з низу, а не з гори, — з молодежі, та шче з провінціі, а не в столиці! То були недільні школи (з котрих перша зјавилась в Сент. 1859 р. у Кієві, на Подолі) Скоро по всіј Россіі пішла чутка, а далі мода, — а більш все таки шцира працьа в народніх недільних школах. Молодіж, а далі старі, голодранці, а часом і дами в шовку сіли з хлопцьами і дівчатами за азбуку і дощку! З цього діла могло вијти шчось зовсім серьјозне, — і однако урьад, вишчі пани-чиновники та поци, з самого початку зробили усе, шчоб пошкодити недільним школам, — попереду затрудняли јіх, по-

тим врізали круг науки, шчоб був не вище приходських шкіл, а далі, причепившись до двох петербургських шкіл, в котрих буцім то давали ученикам читати прокламацію *Молодая Россія* (хоть з офіціального допросу хлопців — напечатанного потаїці урядом — не можна допевне вивести, чи в школі давали читати просто розкази з руської історії з журналу „Народное Чтение,“ а чи в поліції хлопців льякали і вчили казати, шчо в школі давали отакі листки, як *Молодая Россія*) — причепившись ік цьому случаю, та ік пожарам в Петербурзі в 1862 р. нальакали царя і підвели його „временно“ закрити недільні школи. Временно! Нема їх і доси, — як нема тих жіночих університетів, котрі обіцьцвав завести уряд петербургській, розганяючи в 1873 р. дівчат, шчо вчились в Цьуриху. Як тоді, так і тепер, то була брехня, шчоб одвести в гарьачій час очі од цілком недостойного, в наші часи, вчинку!

Недільні школи заставили говорити про мужичу освіту. Закрили ті школи, — і все таки треба було показати, шчо діло те не кинуте, а тільки його хотять зробити ширше, міцнішче, ліпше. Пани, чиновники, архиреї рішили, шчо недільні школи були видумкою бунтовщиків і безбожників, — значить, треба передати діло освіти в руки тих, хто ліпша *підпора трону*, — в руки *попів*. Під полубезглуздим богомольним *Путьатою* виготовився було закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук *попам*! Тільки в Россії, окрім петербурських *сен-жерменців* (усе рівно тих, шчо лорда *Редстока* слухають, і тих, шчо князя *Мешчерського* читають та на *Ів. Аксакова* мольяться) усі знають, шчо таке наші *попи*. Наші *попи* не будуть навіть, як католицькі, учити народ

на свїй лад, — вони просто поберуть лишній раз з мужика гроші, — а школ ніяких не заведуть, не тільки *безбожних*, а і православнішчих. Ті, хто думав і дума оддати школи в Россїї в руки понів, ті або просто передражнюють парижських легитимистів і німецьких феодалів, або прислугуютьсьа до присвѣтности *царициної*, або ж, як *пани* — *вороги мужика*, навмисне дають школу попові, або дають попові силу верховодити школою і шкодити їй, — шчоб на ділі не було в мужика школи, шчоб він зовсім нічому не вчивсь.

Міністр Путята був з шчире-богомільних, шире-недогадливих, — і через те не вдержавсь. На його місце був назначен *Головін*, хотівшиї бути россієським Дьурьюї, шчоб і вівці цілі, і вовки ситі. Головіну діставсь спадок — путятинський проєкт, написаний особим комітетом. Тої проєкт піддержували слова *Блудова* (колись декабрист, потім автор судебної записки про декабристів, потім буцім то друг крестьян), буцім то сказані їм перед смертю дльа царя: шчо він передає йому, як останню раду, — передати школи *попам*. Зараз після похорон *Блудова* зібравсь государственный совет, шчоб підписати закон *Путятин*. *Головін* викрутивсь тим, шчо сказав, шчо в такиї день всі так стрівожені, шчо не можуть розібрати докладно такого важного діла. А через кілька часу приніс другиї закон, по котрому народні школи zostались у міністерстві народн. освіти, а за те над ними поставлено повітові і губерські училищні совети, з депутатами од понів, а в губерньському советі председателями будуть архиєреї. Діло це мало хто зна, а хто зна, то вважають штуку, котру підвів *Головін*, за мудрость 1-го номера. Тільки ж, шчо подумаєш об тїм краю і уряді, де такі ді-

ла, як народні школи, держаться на таких штуках!

Врешті з мудропців Головина нічого не вишло. У кого б не zostались в руках школи, їх було дуже мало, а ще менше було в них путніх учителів, а на школи дльа учителів грошеј не давали. Так пројшло, мајже, ні в чому ще 4 роки під Путъатоју і Головиним. На 1866 р. Головин випрохав був грошеј на більш десъатка школ учительських, *) — в тих губерніях, де було земство, а на западні губерніјі гроші дали остатки од пені, шчо платили польські пани після повстаньня. Тут случивсьа каракозовський вистріл 4 Апр. 1866 року, з котрого паньська і попівська партіја добыла великий дохід. Міністром настановили мужиконенависника гр. *Д. Толстого*, обер-прокурора св. Синода.

Коли б все те, шчо розказано далі не показало читателеві, шчо теперешній міністр нар. освіти в Россіјі єсть јавној ворог освіти мужиків в усьакім разі, то може це покажуть два таких случая: Звісно, шчо одно з перших діл гр. Толстого, як він став міністром, було поновити зовсім лишній більа університета, скасованій перед тим «педагогическій інститут» в Петербурзі і одтъагти на свіј «історико-филологичній інститут» гроші, которі б пішли на мужицьку освіту. (Тепер зроблено шче новий істор. фил. інст. у нас в Ніжені посеред двох університетів, Кијівськ. і Харьк). Раз гр. Толстој розхвастазь перед графиндіу Уваровоју, (жінкоју археолога), шчо ось мовльав, як добре вчать в його інституті і в тіј гімназіјі, шчо коло нього. — Ось і добре, каже графинья, — ја сама думају віддати Вам свого ученика. — Граф чогось здумав, шчо вона говорить про свого сина, — і просіјав. — *Ах, графинья, ми всьо затови...* — Ось він тепер кінчить народньу школу... У графа перекосило вид. — *Памілујте, графинья, да ето не дльа мужиков!..*

Другій случай шче лишній. По такому курьозному случају, які бувають тільки в Россіјі, за діло, шчобзавести наукові читаньня дльа

*) Цифри і т. и., хто хоче, знајде в Журн. Мин. Нар. Просв. 1867 р № 1 На біду, у нас тепер його нема.

народу в Петербурзі (в т. зв. Сольаному Городку) взявсь не міністр освіти, а обер-поліцмейстер Трепов. (Перші в Росії такі читаньня, замітим при случаю, були в Полтаві в 1860—61 р. і ті, хто читав їх були розвезені в Архангельську і т. і. губернії, — хоть читали вони те, шчо напр. вишло потім як книжки «*О Земль и Небъ*» і т. д.) Так шмо ж ви думаєте? Трепов сам дивувавсь, шчо найбільш упиравсь проти читаньнь гр. Толстої, міністр нар. освіти.

— *Да оведь это атьть народноје образованіе!!* крикнув міністр народної освіти, як почув замір цеї од Трепова.

Коли хто не повіриць нам, шчо це так було, хаї спита графиню Уварову і генерала Трепова.

Толстої почав з того, шчо доложив цареві, шчо усе те, шчо пригадано було при Головину, в тім числі і учительські школи, — єсть *нігілізм!* Ні земство, ні світській уряд хаї за школи не берутьсья, бо виїде тільки теж нігілізм, — а хаї дають тільки гроші *попам*, а вже попи позаводьбать школи, а вчитимуть в них кандидати на попівські должности. Такі думки виложені були в Журн. Мініст. Народ. Прос. 1867, 1-3, і через „Москов. Вѣдом.“ роздзвонені по всій Росії. Почалась канцелярська воїна у міністерства з тими земствами, котрі стоїли на своєму: шчоб завести такі учительські школи і не дати верховодства в школах *попам*. Пішли охитнішче доноси попів на учителів, на земських депутатів в училищних совітах, шчо, мовляв, безбожник, в середу скоромне їїсть, на царській молебн не ходить. Дуже важно, шчо по земствах скрізь мужицькі депутати стоїли проти попівських школ, — а звісно, шчо мужики у нас саме богомільні льуде. Тільки мужики добре бачили, шчо попівська школа — все рівно, шчо і ніякої, тільки нове здирство. В губерніях, де не було земства, там мужики писали приговори сільські і волосні про те, шчоб була в них школа світська, а не попівська, — так міністр звелів, шчоб шко-

ду світську заводити можна було тільки там, де згодиться архиєреј. Найбільш діло кінчалось тим, шчо ј село поклало бути школі, і архиєреј дља виду згожувавсь, а міністерство забороняло, — мовльав, там вже јесть „церковно-приходська школа.“*) В архиві кїевського куратора јесть десѣтки таких діл про школи, на правім боці Дніпра. От тоді-то случилась чудасїя, котра здивувала всю письменну Россїю. А іменно ось яка: З рахунків государственного контроля вијавилось, шчо кілька років під раѣд *міністерство нар. просвіти вертало в скарб по 200.000 руб., одписаних јому на народні школи.* Нате вам, мовльав, назад, — у нас і так багато школ і грошей!!! То були гроші, котрі положено було давати на школи в наших правобічних губерніях дља одного вже „обрусенїя краю!“ Гр. Толстој вијавивсь таким же спідручником польських магнатів і отзејських баронів, як і Потапов, Шувалов, Валујев, на котрих з-під царської ж руки кричали „Москов. Вѣдом.“ і не догадливі славянофили московські, — тільки хитірше јїх. Він, будучи феодалом православним вмів прислужитись магнатам, прислужујучись православію, — і наньняв собі православїем і классицизмом

**) Митрополит же кїевській *Арсенїј* написав своїм попам, шчо јак јакїј доведе себе до того, шчо в його селі заведеться світська школа, то піп тој стратить паравїю. А шчо попи робили з самим Митрополитом, показује одно діло, котре і тепер јесть в архиві Кїевс. Уч. Округа. В проїзд Митрополита поїи брали на показ јому учеників з світської школи і митрополит благословльав јїх, давав хрестики, јевангелїї, велів видавати похвальні листи, јак ученикам *церковно-приходської школи.* Тој же самїј піп, шчо підписував, јак блустителъ світської школи, список учеників, шисав: «по благословенїю преосвященнаго Арсенїя, Митрополита Кїевского и Галицкаго» листи тим ученикам, јак мов би то церковно-приходським! Учителъ, одібравши такі обманні листи у двох учеників, прислав јїх в Округ, — а Округ промовчав! Добре навчајуть наші богомольці і правителі дітеј в школах! *Мошенничать!*

хвалителів в самих р'ядах „патріотів“ московських.

Так пройшло шче кілька років. Тим часом пішла по всьому світові казка про те, шчо буцім-то у віні 1866 р. і 1870-71 рр. прусакам давали верх не рушниці, а школа, (хоть це пуста річъ, — бо прусаки в 1866 р. побили саксонців, тьурингів, баденців, а в тих школ більше!) Знов заговорили про школу і в Россіі, — і побачили, шчо знов кілька років пройшло, маїже, марно. Навіть „Москов. Вѣдомости“ признались, шчо в нас школ менше ніж у Турції і шчо тому причина те, шчо в нас мало нарочитих учителів, вивчених в учительських школах (а хто винен тому?!) По троху міністерство гр. Толстого було примушено до того, шчо само назвало в 1866-1867 рр. нігілізмом: терпіти світські школи, заводити учительські семинарії. Тільки тепер вдарились на нові штуки, шчоб знов перевести діло на *шч!* Почали пригадувати не те, як би більш школ наробити, а як би більш ньаньок над ними напекти, *інспекторів*, а потім *директорів*. Виїшло таке, шчо як де, то на цих ньаньок більше грошеї покладалось, ніж на самі школи. Цим інспекторам і директорам давали верх над земством, над зїздами учителів, шчо заводили земства. Повијавлялись чудні діла: — як напр. іменно слуги міністерства освіти, куратори, ректори универстету, заступајучі місце кураторів, (напр. в Одессі) інспектори, учителі гімназії боролись протів освіти, зупиняјучи канцїльарськими кр'ючками зїзди учительські, подавали доноси на учительській зїзд і земство, котре їх покликало (петербуржець Гарусов в Херс. Губ.*), бігали не тільки по учительських квар-

*) Земство јого покликало з Петербурга через «Русскоје Педагогич. Общество», шчоб він навчив повітових учителів новим способом науки, а він написав донос такиј, шчо шчось більшдвох десьатків учителів мусили бути вигнані з служби. За тој донос јому міністерство вишче місце дало !

тирах, але ї по хатах зовсім не служашчих льюдеї з становим приставом шукати „вредних“ книг, се-б-до українських учоних виданьнів, як *Останъ Версай*, за котре дано Петерб. Геогр. Общством срібну медаль (інспектор з Київа в Балтському повіті Подольск. губ: дивись далі.)

Тим часом уряд і пани діждались „проповіді соціалізму,“ з чого впіять усі, хто ближче до трону, поспішались витягти собі користь. Знов попівська партія задумала поновити путятинський проєкт, — однако, поки гр. Толстої збіравсь, як його зложити, цареві підсунули підписати бумагу об тім, шчо тепер *дворьянство* мусить стати на сторожі трону і віри в школах; всьакі дворьянин став інспектором і шпіоном над школами. Гр. Толстому зосталось тільки виробити новий устав про діректорів і інспекторів школьних, та приладнувати до нових жандармсько-дворьянских порьядків училищні совіти, так шчоб в них і його мінітерські жандарми були не слабше дворьянських, і шчоб вкупі стојали проти земців серед котрих, все, таки дякујучи вибору, може проскочити хоть один чесний чоловік, прихильний до мужика і до мужицької освіти. Як держать себе чиновники міністерства та попи укупі з дворьянами проти таких льюдеї, — ми бачили на історії черніговського училищного совіту. Як би хто не думав про „проповідь вредних ідей,“ з поводу котрої взьали жандарми і прокурори кількох учителів, в Ніженьському повіті, а пригадайте собі, шчо училищний совіт піднімається судити і тих вольних льюдеї, не служашчих, котрі були попечителяіми школи, котрих і жандарми і прокурори не зачепили, та шче судити тоді, як навіть шче не вијаснилось і судом жандармсько-прокурорським, в

чим діїсно винні арештовані учителі; — це така „поліція опріч поліції,“ котра хоть на кого сум наведе.

От іменно діло школи народньої стојало і стојить в Россіі погано через те, шчо верхній уряд і міністерство, котре прьамо на те поставлено, не дбаје про школи, або і збоку і ззаду ворогује проти освіти, особливо мужичої, — а шче через те, шчо кожній собаці вільно вкусити всьакого, хто хоч би з самими смирними замірами, а тільки справді шчиро, береться за діло народньої освіти. Колись смотритель училищ в „Ревізорі“ Гоголя жалівсь: „не приведи, Господі, служити по учоној часті; всьакіј мьешајетсьа, всьакому хочеться показати, што он тоже умній человек.“ Тепер та біда не пройшла, — а шче прибавилась нова: всьакому хочеться спасти трон, віру, *престол-отечество*, всьакому хочеться стати свого роду Комісаровим!

Перш усього в Россіі так звикли, шчо усьакий чиновник робить дльа служби, аби-як, а усердствује тільки, шчоб вислужитись, шчо як тільки побачать, шчо чоловік шчиро і пильно працюје над ділом, та шче над таким ділом, як освіта мужиків, з котрої йому не тільки нема користи, а шче треба самому тратитись, — то зараз думають: „е! тут шчось не певне! І з чого б чоловікові вбиватись та тратитись?“ Ну, — і зараз починають зазирати. Колись в таких случаях рішали просто: це польська інтрига, — тут субсідія од Чарторіського, або-шчо. А тепер рішають: *звісно, шчо! інтернаціоналка! хотять основи перевернути!*

Колись київському генерал-губернаторові *Анненкову* був донос на одну школу в Волинській губ., заведену председателем мирового з'їзду Ушинським, шчо, мовляв, там сепаратизм українській проповідують, Анненкову цеј донос був на руку, — бо йому з польськими панами хотілось під

крест'янське діло ліпше підкопатись. Обдивились школу, нічого не знайш ли. Сам Ушинський великорус. Приїхав сам Анненков, — був в школі, питав учеників. На решті каже: *донос нє падтвердїлса, но Ваша школа слїшкжм хараша, штоб в нєй нє било заднїх цєлеї*. Попечитель київс. учеб. Округа Вітте казав учителям Временної педагогічної школи, про котру буде розказано далі, — «на вас ја слишу нарєканыїя, — все гаворьят, што ви прєслєдуєтє таїниїя цєлі; — ја должен сознатьса, што год слєжу за Вами і нікакіх такіх цєлеї не віжу, а віжу тольо іскреньєє і безкористноє усьєрдїє к наукє і учебному дьєлу, — *хотьа бить можєт іменно єто усьєрдїє і безкористїє і заставлєєт іскать у вас пастароннїх цєлеї*. *)

Так бачите, усьака шчирїсть в Россїї в очах панів і чиновників єсть вже јакєсь чудо, — а шчирїсть до мужика тим пачє. Не диво, шчо іменно ця шчирїсть і єсть сама страшна проповідь бунту протї основ, на котрих стоїть казенна Россїя. Тїльки хто ж тому винен, окрім стовпів казенної Россїї?

Про цю „бунтовську проповідь по школах“ багато роблено і робитьса галасу, багато пригадуєтьса пакостів школам в загалі, багато губитьса з за неї льудєї. Треба нам зупинитись трохи на цьому ділі і поговорити про нього.

Про цю бунтовську проповідь почали говорити у нас з часів недільни, школ. Ми, своєю особою були між першими учителями першої недільної школи в Россїї, секретарєм їїї два з половиною роки, і не кидали праці над мужичою освітою років 4 після того і можемо говорити про це діло, як самовидець, і та шчє ј такі, котрому нема причини ні таїтись, ні перекручувати те, шчо ми бачили. Перші школи недільні завєли в 1859 р. студєнты унїверстєтєту, по більшії части сама зелєна молодїж, первокурсники. Тодї не було шчє ні «Капіталу» Маркса, ні Коммуни па-

*) Додавимо шчє один случаї. Один молодїї профессор переходив з Московського унїверстєтєту в Петєрбургський. Москвічї було тпм образилїсь і хотїли зоставити його. Случилось так, шчо тої профессорї не схотїв брати тих 300, чи шчо, рублїв, јакї јому прєсудив дати совїт московський. Јак про це сказали в совїті, — то консерватор звїснїї Леонтьєв скрикнув: «атказиваєтса ат дєньєг! Ну, і прєкрасно, шта он уходїт ат нас; єта чєлавьєк апаснїї»

рижської, ні інтернаціоналки. Правда тоді вже пройшла і в наших молодих головах та надія на те, шчо Россію поведе до счастьєва царь, та надія, котра пробивалась в «Листі Іскандера до Александра II» — шчо ми колись, будши шче гимназистами в 1856-7 рр. переписували в свої книжечки і почувши, шчо єсть якісь *ніколаєвци*, котрі, верогујуть проти добрих замірів царьа, гордо звали себе *александровцями*. Нам вже було видно, шчо і новий царь, з його кадєтською наукою, з його слугами як Норов, котрого ми бачили, Панін, Муравјов-вішатиль, про котрих ми чули, — далеко не поведе Россії. Ми знали на памјатъ Герцена, Шевченка, — де-хто Прудона; ми читали з радистьє Костомарова, Шчапова, Павлова, шчо і в історії Россії показували, шчо були колись часи, коли тут сам народ, а не начальство, робив свою історію. Ми були по своєму республіканьці і соціалісти, — по тодішньому київському, хлопомане, хоть і не виступали так різко і прьамо проти уряду, як передова часть молодіжі теперешньої, — а з другого боку менш було між нами і тих «товаришчів прокурора» і «секретарів банка» на першому шче курсі, яких багато між молодіжьжю тепер. Сама најгарьачішча наша думка була: чим небудь і як најскоріше заплатити мужикові за те, шчо ми вигодувались і вичились на його кошт. Як би начальство дісно і чесно пішло поперед нас в службі мужикові, — ми б пішли за начальствомъ, забуваючи на час наше республіканство. Начальство ж топталось на однім місці, — або тьагло назадъ, — ми пішли сами собі на свою службу. Начальство пішло проти нас, — ми стали їти проти начальства. Так пройшли часи 1859-62 рр. тоді, коли були школи недільні.

Ми завели ці школи, звісно, через те, шчо були молодіжь, республіканьці і хлопомане, — і дльа кого вже це одно було непевним, того тільки можна спитати: хто ж винен, шчо тільки зелена молодіжь, республіканьці та хлопомане піднялись на таке діло, за котре мусили б узьятись старші і смирішчі нас луде, коли вони справді бажали добра народові? Одначе хоч ми були республіканьці і хлопомане, ми зразу, а хто і не разу, то скоро, побачили, шчо в школах, де сидьать діти по 10-13 років, ніяка проповідь політична не возможна, а особливо бунтовська проповідь. Нема на неї часу, та про неї і забудеш, як почнеш вчити азбуки, або шчоту, та шче дітеј. Тој, хто дума, шчо дітеј можна бунтувати в школі, показує, шчо він не був ніколи в школі і не розуміє, шчо је школа. Ми, хто зразу, а хто післъа двох-трьох проб, стали на тому іменно, шчоб залишити усьаку політичну пропаганду в школах недільних, а вчити дітеј грамоті, думати, розуміти природу, — бо розуміти природу може і дитина, а політику тільки тој, хто спробує житьє в громаді, се-б-то не равіше 16-17 літ. Ми стали на тому, шчо і така (мирна, чисто наукова) школа буде великою революцієју, — бунтом серед неписьменної землі, в котрій усьаке дума тільки, як би ускубнути мужика, і ніхто не дума помогти

јому, і іменно через те старались вдержати цю школу, поки мога. Коли начальство зменшило круг наук в недільних школах і показало, шчо воно ворогује проти школ цих, — кілька товаришів радили закрити зараз недільні школи: «хаж, казали, робочі луде побачуть, шчо студенти хотять вчити їх, а царь забороньа.» Вільша часть нас не пристала до теї ради, — а порішили держатись з најменшим, хоть би тільки з одніјеу грамотоју та шчотом як најдовше. Та, бачите, недільні школи, замість того шчо б бути ділом бунтовським, шче всмиряли молодіж нашу, іменно через те, шчо були милі молодіжі тіј. І од же ж ніхто з тодішнього начальства, окрім київського куратора, доктора Пирогова, — дякуючи котрому тільки і можна було завести школи ті в Кіјіві, а потім вже не можна було не дати зробити їх і инде, — ніхто з начальства окрім Пирогова, не зрозумів цього.*) Все инше начальство згодилось з сенатором Ждановим, котріј писав, шчо недільні школи були ділом тајного товариства, котре заложилося в Харькові, і мало на цілі *ніспроверженіје суицествујуущаго порьадка вешчеј і істребленіје царствујуущей дінастіјі*. Сенатору Жданову і тим, дьа кого був він кочергоју, прислугували арести в початку 1860 р. в Харькові і Кијіві кількох членів тајного політичного товариства. В всіј час про це перше в Россіјі за нового царя *політичне діло* писалось в «Колоколі». Нам тепер не час говорити про нього. Скажемо тільки, шчо початок школ недільних вишов зовсім не од тих лудеј, котрі були арештовані і покарані, як члени того товариства, і з усього товариства тільки п'ять чоловіка на яку небудь сотню студентів київських, вчивших в школах, були вчитильами в школах наших. Товариство те, яка б не була перша його думка, основалось в Харькові в 1857 р., а в 1860 р. вже розіјхалось і само забуло, шчо воно товариство. Ті кілька харьківців, шчо пријіхали в Кијів, там в 1859-60 рр. нічим не показували свого політичного діла, як тим, шчо читали і давали читати «Колокол» на сборах в неділю вранці. Цеј кружок «харьківців», в котрому було кілька розумних голов, мав своју заслугу і серед молодіжі київської, — але розмови на цих недільних зборах почали зовсім пријідатись і іменно ці собори перестали, як

*) Багато з того, шчо ми розказујемо, напечатано в записці Пирогова, в одповіді на записку сенатора Жданова, шчо робив секретне слідство про школи недільні після того, як уряд заквив школи недільні по всіј Россіјі. Ці дві записки, та шче звод усіх фактів про школи недільні, зробленіј кн. Ширинским-Шихматовим, по заказу міністра, та шче записка јакогось *Неизвѣстнаго*, шчо дуже розумно розбиваје поліцејську брехню, напечатані були начальством секретно дьа себе, і заслугујууть того, шчо б хто небудь тепер їх здобув і видав в ширшиј світ вкупі з рощотом, јаке зло зробив уряд, забороняјуучо недільні школи. Ми читали ті записки, та на лихо тепер не мајемо їх під рукоју.

завелись школи недільні. Як була завше, далеко не всі гарьачі завсїгдате-лі розмовних зборів пристали до діла не легкого, яким були школи недільні. Щиріjšі з «харьковців» пристали до школ, хоч трошки посердались, чому їх заведено без їхньої ради, і без розмов на недільних зборах, — і на зборах по ділам школьним также гарьачились, як і другі про такі діла, як «авуковий метод», таблиці, шчоти і т. и, чисто школьні діла! Коли це несподівано і по случаю напали на слід полузабутого товариства в Харькові і потім арестовали в Київі кількох харьківців, — і тільки харьківців, — (даказ про те, шчо те товариство перестало бути дієним!) Потім сенатор Жданов писав, шчо *харьківське товариство* хотіло якось-то вбити у *Петербурзі* царську семју недільними школами у *Київі!*

І така дурниця допомгла заборонити недільні школи по всїй Россїї і, зупинити діло, которе так багато обіцьало! Ця заборона була справдешнім бунтом! Вона показала народові, шчо добра школа, в которїј учать і не бјуть, — јесть справді бунт проти царя, — і ми ј через десъаток років знали мішчан і робочих, которі тепер стали батьками, а колись вчились в нас в недільних школах хлопцями, — і которі не инакше ј розумїють причину, од чого царь заборонив *школи студентські* бо не хотив, шчо б лъудеј вчили і не били!

І воно инакше ј не може бути з ділом бунту в школах! Тому ж самому навча і те польуванье на „бунтовщиків“, на „преступну проповідь в школах народних“, котороју так пильно зајмујеться наше начальство в остатні чотири. — пјать років! само начальство несе бунт і політику серед дітеј, в школи, само воно притяга туди бунтовщиків, само переверта шчирих учителів на бунтовщиків!

Ми далеко не супротивники ні проповіді про конечну перемїну теперешніх порьадків, ні навіть бунтів. Ми думајемо навіть, шчо в нас більше говорять про такі вчинкі, ніж дієсно їх робльять, думаємо в загалі, шчо ті, хто зветься в Россїї ворогами теперішніх порьадків, говорить про пе-

реворот та про бунт, далеко смирніші люде ніж про них думають, більш страшні здалека, ніж на ділі*). По крайній мірі наших проповідників бунту народнього не було ніколи видно в ділі в тих місцях, де сам народ бунтовавсь (напр. в Чигиринщині, або в Воронежщині 1875 р.). Але ми скажемо отверто, шчо дієсній бунт і начальна школа дві речі, одна од другої далекі, — і перемішати їх до купи, як перемішують їх уряд і деякі з його ворогів в Россії, можна тільки при наших порядках і при тій темноті думок, яка в йому вироста.

Петербурські „спасителі порядку“ чули, шчо по молодіжі руській пішло слово: „ідіть в народ!“ Бачили вони книжки проти царя і панства. Вони і порішили, хто шчиро, а хто дльа того, шчоб ліпше прислужитись перед царем та міцніше забрати йогов руки — порішили підняти крик, шчоб ратувати школу народнью і там ловити бунтовщиків, — і наставили над школою інспекторів піддратовали проти неї сердитих шче з часів волі крепацькоїї панів, підцькували понів, поробивши з них цілий легіон шпіонів.**)

І дієсно, — зловили в кількох

*) Доволі буде вказати на те, шчо у нас в остатні роки було на-арестовано до 2.000 чоловік, а звісно тільки два случаї, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і шчо у нас жандарм і прокурор їде польувати на «новь» з меншою опаскою, ніж на бекасів.

**) Попи здавна були шпіони, — а тепер вони у нас просто заклика-ні урядом шпіонити. З остатнього отчоту обер-прокурору св. Сино-ду бачимо, шчо калужський архиєреї звелів своїм попам, — шчоб вони «старались узнавать о появлении у прихожанъ вреднаго и воз-мутительнаго содержания книгъ и употребляли мѣры къ истребленію оныхъ и *внимательно наблюдали за преподаваніемъ въ сельскихъ шко-лахъ и за нравственными свойствами учителей; о наблюденіяхъ же своихъ сообщали благочиннымъ для дальнѣйшаго распоряженія.»*

Обер-прокурор, перепечатавши ці слова в свій отчот, усе рівно, шчо звелів теж робити всім попам по імперіі. Так то «царство не отъ

з учителів Хитру Механику і т. д. дознались, шчо хтось з них говорив з крест'янами і, певно, не в школі, про гайдамак і Пугачова, довідались, шчо де в кого переночували „народники“, або переховавсь (або переховалась) тікаючий од жандармів проповідатель бунту. „Ось вам!“ Кричать спасителі, радіючи і скригочучи зубами „зловили, вирвем!“ Шчо зловили? Шчо вирвите? — Зловили те, шчо посіjali сами! Вирвете школу, котора вам давно очи виїда!

„Спасителі пор'ядку,“ почасті од того, шчо вони нічого не бачили з роду, окрім петербургских канцльарій і салонів, почасті по природній дурості, не розуміють имено того, шчо проповідь бунту і школа не можуть бути в купі, — хоть добра школа і приводить до того, шчо такі пор'ядкі, які вони хотять вдержати в Россії пропадуть ранішче, чи пізнішче. Нехај хто, бачучи народнє горе, піде в учителі сельські, або, коли маје гроші, заведе сам школу, шчоb запомогти народові і розкрити йому очі на причину його горя. Нехај він буде бунтовщик, навіть такиј,

міра сего» цілком записано в полицейських! Чудно тільки, шчо навіть «Вістник Європи», которій більш других товстих журналів в Россії пильнује про школи народні і глядить за пакостями, які придумује министерство освіти, — з поводу шпіонської заповіді калужського архиєреја написав такі слова: «Въ этомъ нѣтъ еще полнаго (?) вторженія въ область мѣръ свѣтскихъ и ничего несогласнаго съ духовнымъ призваніемъ, хотя наблюденіе надъ «нравственными свойствами» учителей, казалось бы, (!) и излишне, — достаточно наблюдать за преподаваніемъ.» — От тобі јна! скажеш. Та це ж гірше шче пруських «Миллерових регулятив», которі осудив сам В. Європи! Це конкордат Ваховський, которій сам собі написав калужський архиєреј, а обер-прокурор св. Синода росписав на всю Россію! Петербурський журнал образивсь більш усього в заповіді калужського архиєреја, шчоb пош «строго наблюдали за появленіемъ въ ихъ приходахъ людей стороннихъ, невѣдомыхъ» і т. д., — і боїтьсья јак би не вишло «неприятностей» для учених і членов «правительственныхъ комиссій, инженеров і т. д. Ну, ці шче одібутьсья јак небудь од попівської причепи, а вже бідних учителів отдано попам з головою!

щчо хоче бунту зараз і вірить в нього. Нехай він дивиться на діло селського учителя тільки як на привід, (средство) як дійти до народу, щчоб навчати бунту. Але перед ним діти. А діти битись ні з косами, ні з ножами не можуть. Повернеться съуди-туди бунтовщик — учитель, та або покине школу, або коли він дійсно здольний бути вчителем, він польубить дітеј, школу, почне думати, як би ліпше вивчити дітеј читати, щчитати, думати, говорити, бути добрими і правдивими серед себе. І ось вже школа дльа нього не привід тільки, а ціль житья і праці. Усьаке діло тоді jde тільки добре, коли чоловік йому посвьячується увесь: бунт,—так бунт, школа, так школа Правда, усьакий вчитель і не бунтовщик, коли в нього розум широкій, скоро розбере, щчо добра школа не може бути серед гольдного і холодного народу, поруч з тими льудьми і порьадками, которі на тому стојать, щчоб обідрати та задурити народ, — а все таки він бачитеме j те, щчо тут послідок стаје причиноју, а причина послідком, щчо така, або інша школа вироста, або сохне од таких, або інших порьадків, а порьадки ті переміньяються і школоју, — і держатиметься такиј учитель за своју школу руками і ногами і всеју головоју. Коли такиј учитель зна про западній європејській соціалізм, хоче щчоб і наш робітник читав соціалістичні книги і газети, збіравсь на сходи, посилав виборців на конгресси (зїзди) всесвітньоїї спілки робітників, — тим паче старатиметься він, щчоб діти його вчились читати та думати, тим менше йому буде часу говорити з великими про бунт,—бо про нього тільки j можна говорити з великими, а не з дітьми. Такиј вчитель заведе „нові порьадки“ попереду в школі, виготовить там з дітеј но-

ву, не задурену породу льудеј і дасть з себе зразок *нового чоловіка*. Це буде діло трудне і сміливе, мало чим легче од діла прьамого, і умілого революціонера і труднішче, ніж дати мужикам одну - дві книжки і пітти за те на Сібір, коли про те довідається начальство. І коли б наші „спасителі порьядку“ сказали просто і ясно, шчо вони іменно і бојаться такого бунту доброју, не задурьјушчоју школоју білш усього, — на них би ј нарікати ніхто не міг би. Так нехай же просто і ясно і скажуть, шчо јім іменно страшна школа, котора вчить думати, а не забива памороки!

Ні, — вони цього не сміють сказати просто, а хітьтѳу, чи не хітьтѳіу, доводьатк діло до того, шчо шчириј чоловік — учитель не може вдержатись в Россіі. Він або скалічить душу своју, зледашчіје, або кине школу, або кинеться на перше опасне діло, шчоб тільки зірвати злість — і згіне не за своје діло!

Сільський учитель — кинутиј в нас без помочи, без ради освічених льудеј, без бібліотеки, усьакиј над ним сбиткује, гордује ј усьакиј чипльається до нього шпїонить над ним: поліція, пани, попи, і инспектори. Школьніј урьад в Россіі навить не маје і того звичају, коториј завівсь по другим чиновницьким гніздам, — звичај злиј, але иноді бороньучиј чоловіка, коли нема другого захисту: це звичај стојати за „свого чоловіка“ проти чужих. Чи через те, шчо школьніј урьад в Россіі здавна вважавсь за шчось, мов, лишнѳе серед других, чи через те, шчо він набитиј софістами і кајушчимисья Магдалинами, (бо все ж таки льуди вчились чомусь, сами колись розуміли, де раки зімујоть, сами часом гарьачились з за добра і волі). Магдалинами „лібералізму, нігілізму, сепаратизму“,

котори миноді именно гріхи молодого часу (звісно-легенькі), помогли виставитись з р'яду других, особливо в перед—недавні часи, — і которі тепер думають, шчо начальство не забуло тих гріхів; — так ось хто його зна, од чого більше, тільки школьні уряд в Россіі самиј причіпливиј і самиј полохливиј з усіх урядів. Не приведи боже, зачепить хто учителя, та шче сільського, набреше на нього! Начальство за його не заступитьсья, навіть і тоді, як само буде знати і говорити під рукоју, шчо учитель невинуватиј.

Ми нагадали, як позаторік інспектор школ бігав в Балтському повіті по квартирах з становим і шукав «вредних» книг. Діло це розказано було, хоч не зовсім ясно, і в петербурських газетах. Почалось з того, шчо приїхав в школу інспектор, знајшов, шчо школа їде добре, похвалив учителя перед старшиною і становим. На лихо собі учитель думав зробити парад по формі і покликав сусіднього пона правий молебен (тамошній був занедажав). Піп опізнивсья і в школу піти не посмів, — мабуть через те, шчо інспектор був родич архиєреја волинського. (Більше ј резону не могло бути јому інспектором. І це не один примір в київському окрузі!) Поки інспектор був в класі, піп сидів в квартирі учителя, од скуки переглянув хату і знајшов, — о сграх! українські книжки, хоч і не заборонені цензуроју. Входить інспектор з хазяїном-учителем. Піп тут же доносить. Інспектор робить гвалт, — і кличе станового вкупі обшукати квартиру учителя. Учитель позабитості російського чоловіка в шију јіх з'власної хати не виганьа, на шчо мав би право, а шче розказује звідки він має книги: з сусідньої сахарні од служашчого там в конторі. Інспектор і становий до того, обшукують квартиру і в того, — тој теж не бје јіх в шију, а шче каже, шчо книги дістав од брата, мирового судьді сусіднього округу, члена географичного общества, видавньа которого «Остап Вересај» і показује. — «Ето самаја вреднаја книга!» кричить інспектор. «І общество ето не законноіе!» Пишуть протокол і рапорт: становий і справникові, тој губернаторові, — інспектор в учебній округ. Ј шчо ж ви думајете? Губернатор даје виговор становому, шчо не в своје діло впутавсь, обчим пише і округ; крестьяне села і навіть піп пишуть за учителя, просьять, шчоб його зоставити в селі. Попечитиль округу каже, шчо інспектор дурень, виговорюје јому за «перевишеньна власти», — а все таки учителя проганьають з місцьа і він тратить право, де б то не було, а по крайности в київському окрузі, бути знову учителем! «Не можна, кажуть київські школьні началь-

ники. Все одно, довідається міністерство, шче гірше буде, по всій імперії-служить заборонять!» Про шчо довідається?! — шчо в чоловіка були книги, дозволені пензурою?!

Отак то живе наш сільський учитель, мов заєць серед хортів. Не диво, шчо коли його лубить народ, коли він не лакей, — то йому не вижити серед шпiонства попівського, паньського, поліцейського; а вже нехай він дасть раду мужикам в самому законному ділі проти старшини, посередника, попа, пана, жида-арендаря, — йому це не минеться. Не диво, коли він думатиме, думатиме, — тај махне рукоју на школу, послухавши тих, шчо кажуть, шчо школа — то пuste діло. І добре шче, коли він перемінить школу на діло користне народові — і не кінча просто шинком! Шчоб вдержати в себе лубов до школи і віру до неї учителеві в Россіі треба мати надзвичайну силу характера.

І після того пекла, которе придумано в остатні роки для учителів і школ, міністр нар. освіти шче смів сказати за обідом десь над Чорним морем, де він літом крутиться, шчоб бути близче до Лівадіі, — шчо, мовляв, всьаким добрим учителем дорожить, як сокровищем! Треба було добре запевнитись, шчо в тих, хто слухали те, лоби мідбані, шчоб казати таке після того, як список вигнаних з служби учителів і учительок, або таких, шчо не велено пускати в школи, виростав шчо місяцьа*).

До такого лиха з школами спільного по всій Россіі, у нас на Україні прикладається шче своје особливе. У нас з самого початку учать мо-

*) Ми просимо тих, хто може, здобути і прислати нам той список, которі; тепер певно вже виріс далеко за сотню душ.

воју чужоју, по книгам, шчо не пригнані до нашого крају і житятьа. Це лихо таке, которе тьагнетьсьа десѣтки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не усіх народів в царстві руськім. І іменно цього лиха не хотять бачити не тільки начальство, а навіть і більша часть тих, хто пеклужетьсьа в Россіі про народнью освіту як напр. комитет грамотності, педагогичне товариство, газети і земства. Одні не хотять признатись, а другі бојатьсьа просто сказати шчо народ наш дісно не розуміє, як треба, школьної мови, котора шчо далі, все більш становитьсьа з міщаної церковно—руської, прьамо московської. Не станемо розбїрати тут, скільки в цьому винуваті самі українці, которі мало показали своїми науковими працьами, — словниками, граматиками і т. д., шчо мова нашого народу дісно окрема од мови московської. Про це ми говорили не раз і не два. Тепер діло не в тім, — а в тім, шчо начальство в Россіі слухати не хоче про те, шчо народ на Україні не розуміє школьної мови, а вольні і невольні слуги його забивають всьаку споминку об тім або просто кажуть шчо це видумка лихих льудей.

Ми ж не будемо приводити, шчо говорять про нашу мову вчені јазиковідці — чужі і наші, а покличимось на слова чоловіка, зовсім не ворога уряду руського, зовсім не запеклого хлопомана і навіть не українця родом, — а тільки такого, шчо дививсь на школу не з канцїлярїї, і бачив јїї не один рік, жив в нїј, — і совісно розкажує про те, шчо він бачив. Це барон Корф, звісній в Россіі писатель про земство і школи, заложившиј десѣтки школ мужицьких в Александровському повіті, Катеринославської губернії. Ось б́уква в

букву, шчо він говорить в книжці *Отчетъ члена Александровскаго уѣзднаго училищнаго совѣта, барона Н. А. Корфа. 1868 года.* (Печатано по распоряженію Александровскаго уѣзднаго училищнаго Совѣта), на сторон. 87 - 88:

Говоря о школахъ III училищнаго участка и степени подготовки поступающихъ въ нихъ дѣтей, нельзя не принять въ расчетъ того, что они говорятъ по малорусски и плохо понимаютъ *русскую* рѣчь. Если въ Великорусскомъ селѣ, которыхъ очень мало въ Александровскомъ уѣздѣ, обучаютъ чтенію, то учать одному; у насъ же, обучая грамотѣ, вы преподаете *два* предмета разомъ: знакомите ребенка съ процессомъ чтенія и обучаете его въ то же время русскому языку. Грѣшно было бы, еслибы школа позволила себѣ не постараться о томъ, чтобы сельскому населенію сдѣлать доступнымъ языкъ образованныхъ классовъ общества; поэтому на изученіе русской рѣчи въ нашихъ школахъ должно быть, по моему мнѣнію, обращено особенное вниманіе. Особенной похвалы въ этомъ отношеніи заслуживаетъ *Покровская* школа (учитель *Н. Т. Станиславскій*), гдѣ малорусскіе дѣти, послѣ одной зимы обученія, стали осваиваться съ оборотами русской рѣчи. Для того чтобы показать, что это достигается не легко, я позволю себѣ привести нѣсколько примѣровъ: читаль ученикъ — «вышла баба на поле *) жать и спрятала за кусты *кувшинъ* съ молокомъ; *подобралась лиса*», и проч. Казалось бы, трудно представить себѣ что-нибудь легче этой фразы, между тѣмъ всѣ подчеркнутые нами слова учителю пришлось переродить на малорусскій языкъ, потому что дѣти ихъ не понимали. Въ другой разъ читаемъ мы, что «*лиса имѣла досаду на журавля*»; предполагая, что слова — «*имѣла досаду*» не могутъ быть поняты, я сталъ объяснять ихъ ученику различными примѣрами и переводомъ, — и затѣмъ спросилъ его; «ну, что же ты читаль про лису»? — *Пошла лиса до саду*, — отвѣчалъ ученикъ. Итакъ ребенокъ, вступающій въ школу, не только не вноситъ въ нее никакихъ, самыхъ элентарныхъ понятій, но и не знаетъ того языка, на которомъ его будутъ обучать.

В другіи книжці своіи *Русская начальная школа.* Руководство для земскихъ гласныхъ и учителей сельскихъ школъ (1876. Изданіе пятое. Книга

*) В Новороссіи — *стен*

эта рекомендована особымъ Комитетомъ Министерства Народнаго Просвѣщенія вниманію инспекторовъ и учителей народныхъ школъ) б. Корф говорить:

Учитель, обучающій малороссовъ, долженъ хоть кое-какъ объясняться на этомъ языкѣ, иначе ему и въ голову не придетъ, напримѣръ, что слово *деревня* въ русской книгѣ можетъ быть совершенно превратно понято его учениками, такъ какъ по-малорусски это слово означаетъ строевой лѣсъ, слово *луна* означаетъ «эхо»; какъ догадаться объ этомъ, не зная языка? Мы коснемся ниже вопроса объ обученіи русскому языку инородцевъ и всѣхъ, которымъ онъ непонятенъ; если же мы здѣсь упоминаемъ о затрудненіяхъ этого рода, то потому, что хотимъ показать, что во многихъ мѣстностяхъ ученикъ, поступаая превратно развитымъ въ школу, не обладаетъ даже и знаніемъ того языка, на которомъ будетъ происходить преподаваніе. Такая подготовка ученика не можетъ не отражаться на успѣхахъ учениковъ сельской школѣ. (стр. 44.)*

Чѣмъ менѣе инородцы чувствуютъ потребность въ сближеніи съ русскимъ народомъ, чѣмъ враждебнѣе они относятся къ русскому языку, тѣмъ осмотрительнѣе и успѣшнѣе должна дѣйствовать русская школа, для того, чтобы привлечь къ себѣ инородцевъ.

Отсюда слѣдуетъ прежде всего, что русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на національную особь инородцевъ и все, что ей дорого: религія, обычаи инородцевъ, должны остаться не прикосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка; пѣсни и историческіе рассказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ, должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности, для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и кото-

*) Какъ бачито, барон Корфъ прирівнює школу з казенною мовою серед українців до школи серед *инородців*. Об цих він говорить далі. Ми вважаємо небезінтереснимъ привести ще кілька словъ бар. Корфа, которіе просимо читателя прирівняти до того, що говорили ми про *Читанку* для школъ въ нашій Україні і що вважалось нашимъ началомъ за богъ зна який «сепаратизмъ».

торый со многими можетъ соперничать въ богатствѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведеть питомцевъ своихъ до любви къ Россіи, какъ отечеству, въ которомъ всему разноплеменному населенію дышется легко. (стр. 191 — 192.)

Здається після таких примірів, як *спрята-лась, деревня*, і т. д. тьажко було б споритись проти того, шчо треба б хоч починати в наших школах вчити по нашому, а опісля вже переходити до московської мови, як і радили в свої часи (1862-63 рр.) вчені педагоги К. Ушинскій, Вессель, — учителі київського округу (дивись низче) і як про це писали ми кілька разів в петербурських газетах і журналах. Нехај мова українська буде справді не окрема мова, а тільки те, шчо вчені кажуть *діалект*, як напр. т. зв. нижня німецька; нехај в шкоках вишчих вчать по московському.

Ми можемо думати інакше про нашу мову, ми можемо бажати, јти до того, шщоб хоч коли небудь нашоју мовоју вчили і в гимназіях і университетах. Ми вважајемо, як і бар. Корф, шчо це велика біда, як јсть дві мови двох одрубаних станів льудських, — панів і мужиків. Та тільки ми друге виводимо з того, ніж бар. Корф, котриј говорить тільки про теперешні порядки. Ми в загалі думајемо, шчо не треба бути панам і мужикам, — а всі мусьять бути робочими мужиками тільки з паньскоју волеју і паньскоју освітоју (звісно не такоју, јаку тепер мајуть і пани в Россіји). І коли говорити, шчо мусить стати з панами і мовоју јих, то звісно буде більш по правді і легше, шщоб гірстка панів помужичилась, ніж шщоб миліони мужиків перевернулись на панів. Але це таке діло, шчо нескоро шче буде. До того

треба їти великоїу працеїу і над панством і над мужиками.

Але тепер ми б нічого не казали проти того, шчо в наших гимназіях і універстетех учать по московському, а не по українському, — вже через те одно, шчо на нашій мові нема тепер наукових книжок. Ми тільки б бажали, шчо б і на московській мові давали нам спражднїу, чесну науку, не забивали голов і не мовчали і про наш народ, його минувще, теперішній стан, про його мову, — шчо б не спиняли книг, нашоїу мовоїу писаних, не перешкоджали пробам вести в гору вашу „мужицьку“ мову. З того б не було шче такоїі јавнїоїі шкоди, јак з того, шчо сільську дитину садовлять за книгу, по чужому писану, бо јак там не јесть, а панська ј попівська, чиновницька дитина вмїе по московському по більшїі части лїпше, нїж по „мужицькому“, по українському! Впцать однакo скажемо, шчо ми вважаемо подїл мови на паньську і мужицьку за велику бїду дльа всьакого народу, а особливо дльа нашого. У нас все, шчо піднїмајетьсьа наукоїу над народом, все те јде на користь народові чужому, а не нашому. Кажуть, шчо ј московський мужик не все розумїе в книзі, в газеті, — шчо ј на Московщині јесть панська мова і мужицька. Тут јесть крихта правди, — але в Московщині не так книжна, паньська мова одмінна, незрозумїла народові, јак в нас. Хоть і в Московщині нема путнїоїі народнїоїі школи і мало хто серьјозно думає об освіті народній, нема упорядкованого письменства дльа народу, — та все таки там не стоїть такоїі стїни мїж книгоїу і мужиком, јак у нас. Московському мужикові хоч дешчо перепадє з того, об чїм думајуть письменні лїуде, об чїм вони говорять в книгах, газетах;

на московського мужика працюють письменні льуде не тільки московські, а і наші, хоть косо, коли не просто, — і розум московського мужика все таки ширшає, мова його багатіє, — і на наш кошт. А наш мужик....., шчо сто років назад стојав вище московського освітоју, гостротоју розуму і навіть де в чому рукодільноју зручностю, тепер вјане на корньу, стојучи більш сотні років на однім місці, — ні! навіть забуваючи і те, шчо в його було памјать о своїј волі перестајучи дивитись на себе, јак на рівного з другими чоловіка. Чужа мова в школі дља нашого мужика несе јому нову муштру більш ніж освіту, јака вона не јесть в школах казенној Россіјі.

Јак псујеться душа не тільки нашого, але і московського народу через те, шчо мова нашого народу вважајеться за низчу, ніж московська, а московська за панську, показује напр. такий случај. Позаторік в Кіјіві завели денній пријут дітеј робочих. Більша часть дітеј, малоліток не старше 10 років, були діти поденщиць кіјівських украјінок. Одна дитина попалась з чисто московської сімјі, — і ось ця девјатилітња дівчина, бачучи, шчо другі дітки говорять по мужицькому, то-б-то по украјіньському з бариньами, членами пријутського комітету, давај зараз поправляти тих дівчат: «так нельзя гаваріть, зачѐм ти па мужицькі гаваріш?! стидна так!» Ну, просто хоть зараз јіјі в інспектора народних училищ наставля! — На силу јіјі втихомирили, і заспокоїли засоромившихся дітеј, ростолкувавши, шчо нікому не стидно бути тим, чим він јесть з роду. І однакож те, шчо дами-урядниці пријуту втихомирили дівчину-інспектора і не дали завестись між дітьми аристократіјі і паріјів. — це вже було, коли хочете, незаконно! Слава богу, шчо це був пријут, а не школа! Так јак це був пријут, а не школа, то можна було дамам одважитись шче на одну річ, теж розумну, але теж незаконну. Треба було чим зањати дітеј окрім рукодільној роботи. Чим же ж јак не бајками? Попробували Крилова чудові бајки, — але вони тим іменно і чудові, шчо до останнього слова московські, архимосковські. Разказали јіх дітьям кіјівських поденщиць: ні, не виходить так, не бере! Одважились дами на таке: Крилова не кидать, але розказувать і украјіньські бајки Глібова. Дітьям це внодобалось, — і було јак јака баринья каже: «а ну, дьєті, розкажіть басню!» — діти питајуть: «а јаку? *вашу*, (панську, Крилова), чи *нашу*, (мужицьку, Глібова)?»

Так таки дітки київських поденшчиць і не признали київських таки баринь за одну породу з собою, як ті не придобрювались до них. Шчо ж було робити київським бариньам, вже з одного чоловіколюбства, (філантропії) коли не з хлопоманії? Почать і між собою хоч перед дїтьми говорити по мужицькому?! Але ж це бунт, хлопоманія, сепаратизм! Ми однако признались, шчо і не допустити дїтям поденшчиць, і без того вже соціально паріїв, поділитись шче на касти по племені, — було бунтом, сепаратизмом. Правда — «чоловічество повеліває», як каже хтось в кумедії Шаховського Козак-Стихотворець, повеліває не псувати лудеј, ні мужиків, ні панів, ні кацапів, ні хохлів, — «чоловічество», педагогіка, навіть христіанство «повеліває, — а *пан тисьяцькиј ні!*»

Однако ми і не схаменулись, як написали донос на київській пријут! Так колись після нашої статїти на ту ж думку, шчо і тепер, в №93 Сп. Відомості 1866 р. «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка», написав невольний донос в тїй же газеті горьчачїй земець черниговсько-полтавській д. Ігн. *Закревський* на одну школу в Полтавшчині, похваливши її, шчо вона іменно, як слід, лучить науку і на українській і на московській мові. Полтавські доносчики училищного совіту, архирей та директор гимназії *Кульжинський*, шчо тепер директором народних школ в Черниговщині, як почали шукати, де така школа, то таки і знајшли, до кого причепитись, і трохи не довели до кіньця справди одну з најліпших школ в Россії, школу д. Лесевича в Лубеншчині, і викурили з неї до чиста лубенський дух. Певно буде теж саме і з київським духом в київському приути, після нашого доносу. Нам яке діло! Нам ця статїтья не пошкодить як не пошкодила статїтья д. Закревського його карїері, — бо він тепер став з полтавського земця обрусителем в Польщі, се б то председателем окружного суду в Варшаві. Дасть бог, і ми там будем, може шче і прокурором, як багато з бувших лібералів, радикалів і українських сепаратистів в Россії! Ми вже звісно, тоді не писемо, як де небудь скрутїтья школу, або пријут дїтській, — шче і сами скрутимо. А вже обиск зробимо, — первий сорт! А буде в Россії конституція, — шчо ж? Ми і тоді не знати-мем, шчо робити. Та, дасть бог, і тоді «обрусенїє» не перестане. А на те, шчоб вибрехатись, та увірити всіх, шчо так і треба робити, як ми робимо, як в нас роблять, — розуму і сміливости і в нас стане.

Аже ось про школу народнью як брешевнас начальство! Слухајт е далі-

Кажуть напр., шчо народ наш не осібна порода од москалів, а тїльки крајова одміна, а мова нашого народу не осібна мова, а діалект, письменна ж мова московська спільна і нам і москальам, і мусить багатіти нашую спільною працеју, як багатіла досі.

Хай буде і так! Тільки не думайте, щчо ці слова треба брати навспражки! Ні! Мову нашого народу не шанують і так, як *само ж наше начальство навча шанувати діалекти через ті книжки, котрі воно ж само похваля читати учителям*. Ми бачили, щчо каже барон Корф в книжці, котору начальство радить читати учителям. Гльаньмо тепер в другу книгу, теж похвалену начальством; по книжці тіј можуть учитись в учительських семинаріях. Книга та Дитеса: *Методика Первоначального Обученія СПБ. 1876 г.* а в ній ось щчо написано про народні діалекти: (стр.177-179)

Не подлежить сумнію, что было бы крайне вредно какъ для обще-національнаго, такъ и для практическаго образования дѣтей, если бы школа ограничивалась мѣстнымъ нарѣчіемъ; напротивъ, собственно учебнымъ предметомъ въ народной школѣ долженъ быть, какъ сказано выше, литературный языкъ. Но въ то же время было бы ошибочно, если бы учитель вздумалъ или совѣмъ не обращать вниманія на нарѣчіе дѣтей, или старался вовсе искоренить его, или даже сталъ бы осмѣивать его. Такая ревность учителя сбить дѣтей съ толку сдѣлаетъ ихъ застѣнчивыми и молчаливыми. Учитель не долженъ поселять въ дѣтяхъ презрѣнія къ ихъ родному нарѣчію, но онъ долженъ только показывать имъ, какъ слова и выраженія, употребляемыя ими, говорятся и пишутся на литературномъ языкѣ. Поэтому, необходимо, чтобы учитель былъ знакомъ съ нарѣчіемъ той общины, того округа, въ которомъ находится школа его, но въ то же время онъ долженъ вполне владѣть литературнымъ языкомъ. Относительно положенія въ царской школѣ мѣстныхъ нарѣчій, вполне справедливо говоритъ *Грассманъ* слѣдующее: «Важное значаніе, какое я придаю обученію родному языку, служащему, по моему мнѣнію, источникомъ истиннаго развитія, побуждаетъ меня повторить здѣсь высказанія въ различныхъ мѣстахъ мысли, а именно: рядомъ съ верхне-нѣмецкимъ діалектомъ, какъ обще-литературнымъ и разговорнымъ языкомъ высшихъ сословій, не должны быть пренебрегаемы и нарѣчія той или другой страны, употребляемыя по крайней мѣрѣ низшими классами: они должны входить въ кругъ обученія въ народной школѣ. Эти такъ называемыя низшія нарѣчія по многимъ причинамъ, какъ теперь почти общепризнано, заслуживаютъ особеннаго вниманія и ни въ какомъ случаѣ, по крайней мѣрѣ насильно, не

должны быть вытѣсняемы. Не въ верхне-нѣмецкомъ только, но въ совокупности всѣхъ нарѣчій, воплотился духъ нѣмецкой націи, и по крайней мѣрѣ нарѣчіе, господствующее на нашей родинѣ, въ мѣстѣ нашего пребыванія, заслуживаетъ полнаго вниманія для каждаго обитателя этой мѣстности. Если при этомъ справедливо (а филологи признають это безспорнымъ), что глубокое пониманіе какого—либо языка пріобрѣтается впервые путемъ сравненія его съ другими языками, и что высшія школы въ изученіи многихъ языковъ имѣють превосходное средство къ тому, чтобы ученики ихъ пріобрѣли болѣе глубокое пониманіе роднаго языка, то въ народной школѣ хотя нѣкоторою замѣною этого можетъ служить основательное и подробное сравненіе верхне-нѣмецкаго съ однимъ изъ низшихъ нарѣчій.

Глянѣмо в недавнью (1877 г. № 5) книжку журнала „*Народная Школа*“, на которому стоить напечатано: *Одобренъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія и учеднымъ комитетомъ при Св. Синодѣ*“. Там знадемо і примір, которий мусив би пристидити нашихъ казеннихъ просвѣтителѣвъ, як би в нихъ була крихта стида. В статѣтѣ тогожъ барона Корфа „*Утилитарное и развивающее обученіе въ народномъ училищѣ*“, на стор. 6 описані школи в Берні в Швейцарііі ось якъ: „учительница на первое время не только не исправляетъ рѣчи учащихся, но сама говоритъ съ ними не по нѣмецки, но на діалектѣ народномъ, которымъ ребенокъ говоритъ въ семьѣ и только *посль* того, какъ дѣти, на народномъ нарѣчій, усвоятъ извѣстную мысль, учительница выражаетъ ту же мысль на нѣмецкомъ языкѣ, причемъ дѣти выучиваютъ сначала отдѣльныя слова предложенія и затѣмъ постепенно пріучаются къ связному произношенію ихъ. Въ бернскихъ школахъ на столько дорожатъ доступностью для учениковъ того языка, на которомъ онъ отвѣчаетъ на вопросъ учителя, что и въ старшемъ класѣ, *посль десяти лѣтъ обученія*, учитель не рѣдко, въ случаѣ неясности или не-

точности отвѣта ученика на нѣмецкомъ языкѣ, приглашаетъ его выразити свою мысль на народномъ нарѣчїи, на „бернскомъ“ діалектѣ и подобныя приѣмы оказываются необходимыми тамъ, гдѣ разговорный языкъ (бернскій діалектъ) на столько близь къ книжному нѣмецкому языку, которымъ говоритъ и всякій учившійся швейцарець, что при основательномъ знанїи послѣдняго діалектъ совершенно понятенъ. И такъ вопросъ о соперничествѣ нѣмецкаго, офіціального языка въ Бернѣ, съ „діалектомъ“, народнымъ нарѣчїемъ, употребительнымъ даже въ высшихъ слояхъ общества, поставленъ въ бернской школѣ такимъ образомъ: преподаваннїе *начинается* на народномъ нарѣчїи, какъ вполнѣ понятномъ дѣтямъ, при чемъ постепенно изучается нѣмецкій языкъ; за тѣмъ учитель преподаетъ всѣ предметы по нѣмецки, но продолжаетъ пользоваться нарѣчїемъ, какъ языкомъ вспомогательнымъ, которымъ дорожить всякій гражданинъ Берна, не только не помышляя объ изгнанїи нѣмецкаго языка изъ школы, но считая, напротивъ, основательное изученїе его одною изъ основныхъ задачъ элементарнаго курса“.

Кілька років назад (1863-64) в самому Журналі М. Н. Просв. такі звісні в школьному ділі льуде, як К. Ушинскій, Водовозов, в журналі „Учитель“ Вессель, — до недавнього член совїта міністра, — прьамо прикладали поглядї ці до української школи, прьамо казали, шчо на Україні треба починати вчити хлоппів з їх рідної мови, а потім вже переходити до казенної, москоаської, казали, шчо треба зложити такі читанкі, де б були приміри української пісні, казки, приказки, повістї віршів, шчо б читати хлопцям. Ми привели слова цих писателів в статьї „Народныя нарѣчїя и мѣст-

ний елементъ въ обученіи“, де цікавий читач знайде і погляди на це діло звісних писателів в Германїї і Франції (новішчі Рихтер, Бреаль). В тїй же статїї ми показали, як од натиску заграничної науки вбїльшується і в Россїї пошана до мужицького побиту, до мужицької мови в школах і в школьних книгах, але зовсім не української, а тільки до московської, як стається через те именно, шчо чим ліпше пишуть книги школьні дльа Московщини, тим гірші вони дльа других країв Россїї, як наша Україна, тим дальше од житья нашої України. Після того як писана та стаття діло шче стало гірше. Вже в книзі К. Ушинского „Родное Слово“ багато внесено частного, московського життя, (картини, пісні, пословиці і т. д.), — а тепер книгу ту заміна по школам і в наших краях вже цілком мужицько-московська і, як така, дуже добра книга „Родной міръ“ Попова. — „Рідна мова“, „Рідний світ“! — добрі слова. Та кому рідні? Московцям, — чи українцям? Шчо одному рідне, другому чуже. Ось напр. в книзі Попова на першому ж листку з тридцяти слов п'ять зовсім чужі українцеві: *сор* — смітьга, *кусокъ* — шматок, *мука* — борошно, *рожь* — жито, *кожа* — шкура; шосте слово єсть не так — *сума* — сумка, а властиво московська *сума* — у нас торба; сьоме *роза* — по українсьяому рожа, — далі шість слов подібні, але говорятьсья по українсьяому инакше: *рама* — р'яма, *рожокъ* — ріжок, *ножъ* — ніж, *носъ* — ніс, *сьно* — сіно, *ръка* — ріка. Значить, на 30 слов книги, котору треба дати в першій тиждень нашому хлопцеві, сказавши йому, шчо це його рідна мова, 13 одмін од властиво рідної йому мови. Не знаємо, чи можна шче знайти більшу дурни-

цьу! Писали б просто — казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово“, — „Казенний мір“, — то так би вже всі ї знали, чого хотять наші Соломони народньої школи.

Тепер же нічого не розбереш, — і тільки льуди в гріх вводяться. Ну, шчо ж буде, коли нап. учитель, навіть і не думаючи про те, чи там окремна, самостојача, письменна мова, наша українська, чи ні, чи треба, шчо б неју вчили і в университетах, чи ні, а просто, начитавшись Педагогики Юркевича, Дидактики Діттеса, — і т. і., возме поступати так, як радять Діттес, Корф, як роблять в Швейцарії і в Германії, — де пісьні якого небудь голштинця Грота, або алеманця Гебеля читають в школах на їх рідних діалектах і в їх краях і инде? Шчо як він в Полтавщині заговорить в школі по українському, або, не даї боже, прочита дітям байку Глібова, пісьню Шевченка, повість М. Вовчка? Де він опиниться?! А буде те, як говоритьсь в одному розказі Шchedрина: „наукам обучають, — а заблуждаються, то-б-то по наукам робпти, — не позволяють.“ А джеж учителя М. Лободовського прогнано з народньої школи в Городишченській сахарні Київськ. губ. Черкаськ. пов. за те, шчо він толкував ученикам українцям слова в книгах по їхньому, або як інспектор *Солнцев* *) доніс Попечителю Округа „переводилъ ученикамъ одинъ стихъ евангелія отъ Матѳея по-малороссійски.“ Попечитель доніс Міністру гр. Толстому. *Міністр Народньої Освіти* оповістив „Вѣдомство министр. народ. просвѣщенія“

*) Цей Солнцев попереду був 28 років учителем латинського языка в тамбовській гимназії, ну, і інспектор з його через це повинен бути на диво тямучий — та шче на Україні.

по всій Росії, шчоб Лободовського за таку *надзвичайну провинність* не приїмати ніде за учителя. Або знов учителя коло Балти, про котрого ми казали вище, прогнали за те, шчо в його хаті знайшли українські книги. Ні одна книга українська не записана в список тих, шчо можна держати в сільських бібліотеках не дльа того, шчоб вчитись по ній, а шчоб тільки давати ученикам читати дома, або держати учителеві, як поміч. А мов на сміх министерство похвалило і скрізь в школах је третє виданьна книги. „Де шчо про світ Божиї“ — тільки в перекладі, „Свѣтъ Божій, — *переводъ съ южнорусскаго*“, — а в виходьачому в Київі на казенні гроші журналі Андріјашева „Другъ Народа“ печатајуться переклади з Шевченка, — з української мови на московську — *для українців!* і потім містяться також і в „Книгу для чтенія“ в українських школах того ж Андріјашева.

Хај хто хоче судить, чи јесть тут хоч крихта глузду!

Скажуть, — та најмити міністра нар. просвіти і київські доносчики з университетських професорів в „Кієвлянинѣ“ і „Русскомъ Вѣстникѣ“ і говорили, — шчо добре в Германії шанувати діалекти, пісні мужицькі, казки і т. д. Так там же нема бунтовщиків, як наші українські хлопомани, шчо хотять царство руське розділити, хотять вигнати зовсім з школ українських мову Пушкіна і т. д. Ну, нехај і хотять! А „діалект“ же, а школа, а народ чим винні! Чому ж ці самі міністерські најмити не напишуть таких книг, як требують Ушинскіј, Ріхтер, Бреаль, книг, без усякого бунтовського духу, але таких, які навча робити всесвітня наука про школу, — таких, ко-

торі б жили од близького, рідного, до далекого, чужого, — щоб в їх нехай би була і мова Пушкіна і казенних бумаг, — та булаб і рідна нашому хлопцеві українська мова, рідна пісьньа, казка і т. д., хоч поруч з вашим „Ужъ какъ палъ туманъ на сине море“ і т. д.?

Тричі на нашому віку ставилось так смирно діло про народнью українську мову і образи жититьа в школі на Україні.

В 1862—63 рр. піднімали це діло українці і не українці, а навіть признані педагоги (Ушинскій, Вессель і др.), навіть казенні педагоги*). На половину піддержували наших і московські славянофили („День“ Аксакова). Тоді забили це діло крики про „сепаратизм“ українськиї. Мудрі льуде порішили, щчо українців підбива стојати за своју мову не наука всеевропейська, а „польська інтрига“. (Дивись далі).

Двічі післъа того піднімали це діло ми самі і обидва рази в тих *границях*, які *одводять крајовіј мові, діалекту, всі тьам.лугі льуде*, — не чипајучи казеннојі мови ні в вишчих школах, ні навіть не *радъачи винмати її зовсім з школ сілських на Україні*. В першиј раз це ми зробили в №93 „С. П. Відо-

*) Дивись «Замѣчанія на проектъ устава среднихъ и высшихъ учебныхъ заведеній», Каз. вид. т. I, стор. 157 — мнѣніе совѣта 2-й Киевской гимн., 195 — инспектора ея Чалаго (потім директор білоцерковськ. гимн. і Ніженськ. ліцеју) стор. 313, 314. мнѣніе дирек. *Волинск. Гимн. Пристожа*. (потім директор-обруситель в Польщі.) і потім директ. учителськ. семинарії в Чернігові.) стор. 396. мн. учит. *Барскаю* (тепер инспектор гимн. в Житомирі) стор. 9. — т. III, стор. 26, 27. — Совѣта *Ревенск. Гимназ. и директ. Теодоровича*, (потім обруситель в Польщі). стор. 114. *совѣта Новгородсьверск. гимн.* стор. 80; — мн. *сов. Черниовск. гимн.* Интересно, щчо совіт университету київського не тільки не піддержав голосу гимназії, щче просто радив *викнути з уставу училищ слово «отечественный языкъ», щчоб хто не подумав про «рідну мову»*. (Замѣчаніе, III, 490.) Университет стојав значить проти науки про школу і народнью рідну мову, — за *казенну* мову.

мостей“ 1866 р. з поводу заміра земства черниговського заложити семінарію учительську, і нікчемної „Книги для народныхъ школъ“, котору привіз з Вільни в Київ куратор кн. Ширинскій — Шихматов, тепер товариш міністра нар. освіти. В другий раз в Августі 1874 р в „Вістнику Європи“ в згаданій статті „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ воспитаціи“. І обидва рази забивали навіть і розмову про це важне діло невіженні льуди і наймити казенні.

Іак забивали, — це теж малює стан діл в Россії, і через те ми мусимо тут де шчо розказати з такого шчо чипа і наші особисті діла.

Далі буде розказано, як завелась в Київі „Временна педагогична школа“ в 1862 р., як там тоді поставлено було діло народньої школи і мови. Тепер доволі буде сказати шчо тоді навіть начальство (міністерство Головина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народньої української мови в школах. Для початкового читання ученикам були навіть напечатані на казенні гроші „Байки“ Глібова. А коли з поводу трьохязикової брехні панської, попівської і московсько-катковської урядзаборонив в 1863 р. усякі педагогичні книги українські, та все таки верховодці діла школьного в Київі шче не зовсім було забули школьну науку. Вони розуміли хоть те, шчо треба зложити для наших школ Читатку (Книгу для чтенія) хоть і всьу писану казенною мовою, але усе таки таку, шчоб говорила нашим хлопцям про те, шчо коло них, і не різала вухів дуже вже незрозумілою чужою московщиною. Тоді до „Временної Педаг. школи“ і до того, шчоб зложити читатку покликано було між іншими і нас. Пам'ятаємо, шчо ми і д. Пилип Левицькі мусили написати часть географичну, дд. Сліпушкин (інспектор 2 гімназії) і Антонович (тепер професор київск. университету) часть історичну, учитель дівочого інституту Судовщиков (потім по доносу Юзефовича висланий в Костромську губ. і там умерши) — поступенне читання на мові московській, прилагоджене до розуміння хлопців українських, і т. і. Ми всі працювали, як могли. Де в кого праця була вже готова. Судов-

щичкову вже за його кінчену працю було заплачено половину ціни.

Коли це д. Вігте переведено в Варшаву, а до нас прибув попечителем округу з Вільні кн. Ширинскій-Шихматов. Це чоловік перш усього зовсім, як кажуть, невинний в науках, бо вчивсь він тільки колись в морському кадетському корпусі. (А був однако начальством над двома університетами і тепер товариш того міністра, що пеклується про классицизм! Воно правда і гр. Толстої в латинах не дуже далеко зашов, а в греках ще ближче, а кн. Ш. Ш., ставши попечителем в Київі, особим циркуляром печатним радив учителів звернути увагу на статтю Де-Пуле в „Дні“, в котрій ставивсь особій классицизм, не греко-латинській, а староруській і церковно-славянській.) На стільки кн. Ш. Ш. здібний був рішати спори про мови народні, навіть славянські, видно хоч з того, що він колись казав нам самим, при двох свідках — директорах обох гімназій київських, — що церковно-славянська мова — це мати всім мовам славянським, славянській пражазик. Про українську мову він не знав навіть того, що учать в Росії по всіх граматиках (напр. хоч Буслаєва), а казав, що це, все одно, як владимирський, або ніжегородський говор великоруської мови. Такому неукові, в добавок певному якогось татарсько-боjarсько-попівського духу (прадід його був кримський бег, дід лежить святим на Афоні, дядько був міністром при ц. Миколаєві після 1848 р., коли тої задумав вкоротити науку скільки мога) дістались школи на нашій Україні. І дльа гімназії його начальство було свого роду татарським лихоліттям і розгоном, царством дьаків, а дльа мужичих школ набіг Ш. Ш. був рівній смерті того, що було начато хоч сьак-так. Кн. Ш. зішовсь з попами, скасував педагогічну школу, скасував всю працю над Читанкою по татарському, не звертаючи уваги на працю людську. Він привіз з собою Читанку віленську, зложену тамошніми попами. В першому виданьнї тїї читанки були с т а т ь и н а п р о с т о н а р о д н о м ь н а р ь ч и и, то-б-то на білоруському, а потім і їх викинули. Така обкусана віленська читанка, дуже строго скритикована в самому „Журналі Мініст. Нар. Просв.“ д. Водовозовим — явилась в Київ вчити вже не жмудинів і білорусів, а українців! Сам кн. Ш. Ш. бачив, що треба б було що-небудь помістити в ту книжку про Україну. Од старої Читанки, що писалась в Київі, заста-

валась стаття Сліпушкина про Богдана Хмельницького, написана найприхиднішче до Московського царства. Князь Ш. Ш. думав було прийняти її в свою читанку, а далі таки не згодивсь: „Ні, казав він Сліпушкину: не годиться вона. Що не слово, те все здибаєш: рада, козак, гетьман, — це все будить стару пам'ять, про те, що Україна була особна, а тепер треба то все забувати!“ Так та стаття і не побачила світу, аж поки не переїшов кн. Ш. Ш. в Москву. Тоді тільки осмілівсь Сл — н напечатати її брошуру, — та ж то з неї цензор Новіцкі (бувши професор філософії в київськ. универс., вчивши своїх студентів, що мислі не можна скувати) викинув усі умови переяслівські, — і тепер цю брошуру продає во славу України звісний Созіген київський д Андріашев. Вже розбираючи перше віленське видання Читанки Ш-го, д. Водовозов замітив, що в ній все поставлено до-гори ногами: — попереду найменш зрозуміле, најдалше (церковно-слав'янщина), в середині казенне, та московське, а вже в самому кінці рідне ученикам, білоруське, і що треба усе оте переставити зовсім інакше і так, щоб хоч третья часть була краєвого, рідного дітям, білоруського. Тепер в київському виданьнью не було вже нічого рідного ученикам українським, окрім хіба попівської статті про київські св'ятошчі та стихів Хом'якова „Київ.“ Все инше рачив полутатарський князь, щоб забули діти наші з свого рідного, — а за те, мов на сміх над усім, що кажуть усі педагоги, українським дітям піднесено повість з життя костромського та під титулом „народныя п'єси“: „Гей красна земля Володимира!“ — „У ж ъ (по українські тільки гадь ука) какъ палъ туманъ на синє море, а з л о д ѣ й - т о с к а (злодій по українські тільки по-моск. в о р ; т о с к а — слова такого нема) в ъ р е т и - в о (нема по-українські) сердце.“

Окрім того всього книга була блаженка, а в церковному виділі мала навіть скандали.

Через кілька часу кн. Ш. Ш. опам'ятавсь. Раз приносять нам повістку: просять прийти до помічника попечителя в комітет, котрий мусить переробити книгу ту, прилагодити її до київських шкіл. Пішли ми, але побачивши, що там за народ (Андріашев, Радкевич і др. со-турудники „Київського Народн. Календаря“, в котрому що року, або 30 днів в Февралі напишуть, або Кутузо-

ва двічі уморять і т. д.) — ми зrekliсь більше ходити на тої совіт. Коли це в університеті здибав нас кн. Ш. Ш. — „Ви зrekliсь і т. д. і т. д. — Так, В. С. — Бачите, як судити (критиковати), то вмійете, а як допомогти ділові коли вас просять, то ї не хочете. — Я цього докору не можу припнънати, бо ја працював над цим ділом, поки воно робилось так, як по моїм думкам виходить. — Даремне думаєте, шчо тепер воно далеко інакше робитьсѣа. Ну, та об цім ми поговоримо; приходьте лиш, як колись, то ми впїять за стаканом чаю поговоримо. (Кнѣзь нагадував, як колись втопив він в двох стаканах чаю, шчо дав мені, начате було мною, шче як ја був учителем гімназїї, діло Педагогичного товариства в Київі. Інтересне і це діло, але об нїм не ма місцѣа говорити.)

А шчо кнѣзь докорѣвав мені критікоју, то це було ось з јакого поводу: Јакось через рік післѣа того, як приїхав в Київ кн. Ш. Ш. і повалив і помертвив усе, шчо було зроблено до нього длѣа народнїх школ, јавивсь в Київі генер.-губ. Безак, чоловік на руку нечистиї, однако з розумом в голові, все таки вчившиїсѣа чому небудь, хоч воєнним наукам, а не такиї певиннїї в науках, як теперешнїї товариш міністра освіти в Россїї, і з крихтами прихильности до мужика. Раз кличе мене редактор „Кіевлянина“ пр. Шульгин і каже, шчо ось, мовльѣа, „тепер генер.-губер. розумнїї чоловік, (а „Кіе-нѣ“ тоді брав субсїдіју од генерал-губернатора, а не од міністерства освіти, як опіслѣа) може можна попробувати піднѣати знов діло школьне, як було; Ви, мовльѣа, знакомі близько з попереднім ходом діла цього, чи не написали б Ви про нього статѣти в „Кіе-нѣ“. — Ја кажу, шчо јестѣ знакомішчі од мене напр. директор 2 гимназїї Сліпушкин і помішник попечителя Тулов, — хаї би ї написали; г.г. Безак певно і послуха јїх борше, нїж мене. — На це мені редактор почав бурмотати таке, шчо ја догадавсь: розумїју! Тим не з руки „виставльѣатись“, так хотѣть за мене сховатись. Тїльки ж нічого з того не буде. Ви ж сами певно не напечаѣајете статѣти мојеї, як вже це раз було з однїеју такоју статѣтѣоју проти Ш-го, котору Ви теж підвели мене написати.“ (Це іменно була статѣтѣа про церковно-русскії классицизм і про консерватизм в школах.) Скоро побачились ми знов з д. Шульгиним у Сліпушкина. Впїять таж піснѣа. Добре, кажу, ја напишу, тїльки попереду умовимось, шчо і як пи-

сати, шчоб хоч праця не пропала. — Приніс ја перегляд річей (конспект) статті, — каже: добре! Приніс статтьу; каже: „добре, тільки на шчо чипати других, напр. „Москов. Відомості“ і т. д., це тільки дратује, — зоставте самі факти, річ сама за себе говорить!“ — Згодивсь ја і на те, поправили ми статтьу; вишло, як каже Пушкин, „отмінно тонко и умно, что нынче нѣсколько смѣшно:“ мовляв, теперашня система школьнів київському окрузі хибна тим, шчо мало вважа на краєвиі елемент“ і т. д. Тільки приходить з місьаць. Нема в „Кіевлянинѣ“ мојеї статті. Питају редактора: „шчо за знак?“ — „А бачите,“ каже, ліпше їїі напечатати в столичній газеті генерал-губернатор на їх більше вважа. Пошліть в „СПВідомості,“ — а ја вже звіди перепечатају. — Там печатајуть, як передову, значить без підпису, (пам’ятајетьсьа NN 317, 318 1865 р.) Підходить новиі рік (1866), — треба „Кіе-ну“ роковиі огляд робити, — і про школи говорити. Він і вставив в своїі передові статті витяг з мојеї статті, прибавивши, шчо ось мов, пише в СПВід. чоловік „близько знакомиі з ділом, поки шчо дајемо витяг, а описля і всьу статтьу перепечатајемо. Каже, потім мені: „а, бачите, Безак таки діло про школи потребував собі, — значить добре зробили, шчо статтьу напечатали і в СПВід. послали. — Ја вже тоді не покладав надії ні на яких редакторів, ні генерал-губернаторів, — а все таки, думајучи, шчо людім треба при всьакому случаї товкти в голову, і бачучи, і по других звістках, шчо статтьа моја де-кого підбудила, порішив не зоставляти цього діла. Коли миіі кн. Ш. Ш. сказав: „поговоримо за чајем!“ — ја рішив: шчо јесть більш достојній поважајучого себе чоловіка чајниі стіл — печать, одверта для всіх, — і з поводу заміра чернигівських земців заложити учительську семинаріју, ја написав нову статтьу: „Земство и мѣстныі элементъ въ народномъ образованіи.“ Там між інчим ја розібрав Читанку кн. Ш. Ш. і написав свіі план читанки — по гадкам: „од близького до далекого.“ Статтьу ту розбила редакція СПВідомостей на дві — передову і фельетон, коториі назвала „Педагогическое значеніе малорусскаго языка“ (93 N^o СПВ. 1866) Редакція не зразу напечатала ту статтьу, звістивши мене, шчо пожде до вигіднішого часу, — та головниі редактор поїхав за гръаниця, а підставниі напечатав як раз через три дні після

Каракозовського вистрілу. Читатель не повірить, — а однак в „Моск. Відомостях“ за той час (пам'ятається, од 17 Априля) знайде передову статтю, в котрій написано, — шчо ось, мовляв, „їсть десь таємна рука, котора подала знак — і сіли писати проти Россії статті французи Мазад і С. М. де Жірдан, українофільство підняло голову в N 93 СПВ'д., а Каракозов вистрілив на царя.“ „В поганий час підняли ви це діло!“ казав міні тоді проф. Шульгин, бачите, шчо тепер починається! Це буде не менш, як 3-4 роки. Тепер усякому, хто може послужити ділу освіти, треба замовкнути і сберегти себе до ліпших часів.“

Звісно, кн. III. III. злутувавсь на таку статтю нашу. Кличе він нас до себе. „Ну, тепер ја бачу, якій погляд ваш на народню освіту! Ја бачу, шчо ми справді не зїдемоь ніколи!“ — Ја ж і казав, шчо так, В. С. — Чудна і нудна бесіда наша тьаглась з 10 часів ранку до 12^{1/2}. Ја все стојав на педагогичному полі, князь все зїздив на політику, толкував про сепаратизм; казав, шчо ніхто не хоче знищити народністх українську, тільки в школу пустити української мови не можнз ні крихти, — бо буде з того сепаратизм. Ја знов таки звертав діло на педагогичне поле; князь попрікав мене, ја шчо навмисне покривају „задні цілі“ педагогикоју, шчо ја не говорю того, шчо думају, одверто. „Ви гаварітьє са мноју, как с паліцейскім на дапросьє, Ви всеь здьєсь такіє! А ја с вами гаварю, как кн. Александр Прохаровіч III. III. с Міхајлам Пьєтровічьєм Др—м, аткравьєнна, па русскі!“—Послїдні слова князьа були: „пусть ја па Вашему душїтель народнасті, — но ліц ја нікаких не душїл. Ја вижу, что работать ми вмьєстьє ньє можьєм, но јєслі мнє нужна будьєт душїть Вас, ја пазаву Вас так же чьєсна і прьама, как тьєпьєрь і скажу: М. П., бьєрьєгітьєсь, ја Вас должьєн душїть!“ Ја, сміючись, подьакував князьа і сказав: „буду ждатель, В. С.“

Через кілька часу получив князь запитаньня од міністра Т-го, шчо ја за чоловік? Квязь а т к р о в ь е н н а, п а р у с с к і, (однак тајком од мене) одповів, шчо „входїл в частнїја снашьєніја“ з NN і довідавсь, шчо він „українафїл“, шчо по поліцейському в Россії значить сепаратїст. Так почалась та девятлітня возня з нами шпїонів, учених і не учених, которі кінчилась нашим подорожжьям

в Жепеву, — але дальша і історія її, хоч не безінтересна, як картина з життя наших універстетів, та не має звязку з сільською школою, і через те, ми її тут не розказуємо.

Чи само міністерство надумалось спитати кпязьа про нас, чи князь кивнув головою, шчоб його спитали, не знаємо. На виду було ось шчо: в „Кіевлянинѣ“ явилась статья Іузефовича, доносчика на Костомарова і тільки шчо перед тим на нашого друга Судовшикова, — Іузефович назвав підняте нами діло читанки з поступенним переходом од крајевої мови в школі до казенної видумкою „польської інтриги“, хоть казав при тому шчо „книг україньских забороньати не треба і не треба забороньати їх читати ученикам по за школами“ Звісно, ми отповід, в СПВ., шчо ми говоримо з педагогами, а не політіканами (читај поліцейскими) та шче з такими невіженними і такими по вітру махаючими, як д. Іузефович. „Внимательный и знающий дѣло читатель, — писали ми в № 126 СПВ., — могъ по нашимъ словамъ составить такой проектъ букваря и читальника для южнорусскихъ народныхъ школъ: чтение начинается краткими фразами на народномъ языкѣ — пословицами, которыя бы представляли и бытовое и моральное содержание; въ параллель идутъ такія же фразы и пословицы и великорускія, которыя по оборотамъ языка и содержанию имѣють общее значеніе; затѣмъ переходять къ чтенію короткихъ и легкихъ рассказовъ на народномъ языкѣ въ родѣ пѣсенъ, анекдотовъ и сказокъ, тоже выбранныхъ такъ, чтобы они были поучительны и по содержанию; послѣ этого можно приступить къ чтенію статей и на литературномъ языкѣ, возможно легкихъ по простотѣ языка и возможно болѣе общихъ по содержанию; за тѣмъ идетъ чтеніе бытовыхъ отрывковъ изъ малорусской искусственной поэзіи (Шевченко, Вовчокъ), болѣе трудныя статьи на литературномъ русскомъ языкѣ и наконецъ хоть и бытовыя великорускія произведенія (въ родѣ Кольцова).“ Чи з поліцейскими ж говорити про такі річі?

Д. Іузефович замовк, — але зараз після того получилась в Кіјіві бумага од міністра, на котору кн. А. Пр. Ш. Ш. дав таку джентльменьську одповідь. Шчоб прислужитись князеві кинулись на нас з поліцейскими статьями кіјівські директор Андријашев, учитель Богатінов, — але

статьги ті не варті, шчоб про них говорити*). Кумедно хіба тільки те, шчо кн. Ш. Ш. примусив кожду гімназію купити по 4 брошури Богатідова „Южнорусскій языкъ, южнорусская школа, южнорусская поэзія“, а в тій брошурі не тільки писалось, шчо українська мова — стидки спадок хлопства нашого народу у ляхів, але і те, шчо в українців не ма пісень, достојних того, шчоб їх в читанку помістити поруч з ужъ какъ палъ туманъ! шчо в нас тільки і єсть пісні, шчо „ој гои, та по малу, та пошила штани з валу!“ І люди, которі стілько знали про наш народ, (як кн. Ш. Ш.), або так навмисне брехали про нього, (як најмити князья) мали в руках своїх дольу школи народу нашого!! І таким пустомельством скінчилось в кїївському учебному окрузі таке діло як Читанка, прилагоджена до народу нашого!!**)

В Петербурскій печаті обізвавалось за наше діло два голоси земців: д. Закревського з Черниговщини і Полтавщини і бар. Корфа (статьга „Земскій вопросъ“). Та і то було сказано всього по разу, все в одній газеті—СІВідомостях д. В. Корша. Другі або мовчали, або молили не знать шчо про польську інтригу, як „Моск. Вѣдом.“, або на цей

*) Ми б зовсім не згадували про цю пмсінь, як би д. Б. не належав до тих „калік перехожих“, котрим отдано було тоді до рук діло народніх школ у нас, а д. А. не був зроблені „предводителем“ тих калік, як говорила одна тодішня кїївська кумедна опера, зложена на ту всю зграју.

**) Інтересно, шчо заступивши на час місце д. Шульгина в редакціі «Кієвлянина», д. Авсьеєнко, після нашої одновіди д. Жузефовичові, шчо не діло таких політіканів, як цей пан судити про наш «проект букваря і читальника дльа Јужно-русскіх школ», — написав. (Кієвл. 1866, 60), шчо він і не думав, шчоб політічна газета могла містити цілій ряд (?) передових статей по «такому крошечному вопросу изъ крошечной школьной педагогики», — а потому він з д. Жузефовичем праві були пуститись в політічні розглагольства. Тепер великій публіцист «Кієвлянина» спустивсь в «крошечну школьную педагогикю» і служить в комітеті мініст. нар. освітї, которі іменно перегляда школьні народні книги, певно не за крошечні гроші!

От таким то людям, которі свої власні слова стільки ж шанують. як торішній сніг, — отдано у нас в руки святе діло народньої школи і книги!! Як кому завгодно, а по нашому ці «крошечні» слова д. Авсьеєнка варті крадіжки 6000 рублів другого члена того ж комітета і другого романіста «Русск. Вѣстника» Болеслава Маркевича.

раз і Аксаковська „Москва“. Педагоги, як Ушинскій, Водовозов і Вессель, котриј тоді був ще в совіті міністра, тепер мовчали, хоч ми говорили тільки те, шчо вони казали раніш. Так з тії пори казенні і полуказенні учені педагоги в Россії, славнофіли і т. д. *мовчать про українську школу*, шчоб з неју не творили невіженні чиновники.

Коли ми вдруге підняли розмову про цю школу в 1874 р. то вже зовсім ніхто не озвався за нами.

В 1874 р. діло це кінчилось ще гірше, — за те далеко курьозніше. Рік перед тим случилось нам посміятись над дуже незручно зробленоју кумедією, підкурьваньням ладаном міністру Толстому київськими прислужниками: шпіоном Жузєфовичем, і наймитом за 6000 рублів гроші редактором „Кієвлянина“ проф. Шульгиним, которих куплену хвалу „Моск. Вѣдом.“ видавали за голос „матері городов руських, міста звідки двічі пішла освіта по Русі.“ Ми показали, шчо напр. Жузєфович казав колись перед Пироговим зовсім противне тому, шчо тепер кричав перед Толстим, і шчо треба бути „провінціальним ритором,“ шчоб, як Шульгин, давати, як небудь ціну, та ще і хвалити Жузєфовича. (Вѣст. Евр. 1873 р. Декабрь. По поводу кієвськихъ застольныхъ рѣчей.) Звісно, цього подарувати нам не могли ні Жузєфович, ні Шульгин, ні граф Толстој, до котрого тим часом поступив в товаришчі наш старій знакомець кн. Ширинскій. До чого ж було причепитись у нас, як не до нашого українства. Україні приїшлося заплатити за гріхи наші!

З початком 1874 р. почав провінціяльній ритор в „Кієвлянинѣ“ брехати на нас, — а дльа благовидности на „українофильство“ в загалі. (Нічого сказать: сберіг себе до ліпших часів!) Брехав він з powodu однодневної переписі Кіјіва на Географичне товариство в Кіјіві, брехав з powodu статті нашої про Максимовича, котрим буцім то ми закриваєм українські сепаратізм (а Максимович лубісінько, як і ми, радив галичанам писати по українському, тільки вмів „держати язык за зубами“ перед начальством). Трудно було ждати, шчоб пропустили київські доношчи-

ки таке діло, як археологічній зїзд в Августі 1874 року. — де Україна, українська мова, пісня, орнамент, наука показались перед ученим світом руським і заруським. Попереду, однак доношчики були запечалились перед тією, скажемо прямию, честю, з якою українські учені виступили на тому зїзді. А поки шчо, поки київські і приїзжі археологи читали свої реферати та їли великі риби у генерал-губернатора та в кн. Демидова-Сан-Донато, або їздили на параході по Дніпру дивитись на городища та могили, — жандарми половили по Росії молодих соціалістів, шчо „пішли в народ.“ Це була перша новина, про яку довідались археологи, вернувшись з Вишгородського городища в Київ.

Як було пропустити київським доносчиком такий час! В першому ж числі „Кієвлянина“ після того явилось письмо редактора „Слова“ д. Площчанського, сердитого на „злонаміреннаго корреспондента СІВѣдомостей“ за те, шчо той ловив його „двуручничество“ перед слав. комитетом і австр. урядом. „Извѣстный своєю злонаніренністю кієвській корреспондентъ СІВѣдомостей“, то б то Ваш покірній слуга, обвинявсь, як голова злостнаго україно-польского союзу, которій не дає жити патріотам ні в Київі, ні в Львові. Затим, пішло, і пішло! Попереду „Кієвлянинъ“ перебрехав наш спор з проф. Міллером, про билини і думи, потім пристав „Голосъ“, „Рускій Вѣстникъ“, перебрехавшиї статью нашу в „Правді (дивись об тім віденьську брошуру нашу „По вопросу о Малор. литературѣ“), шчо мовляв, „українофіли“ отбиваютьсь од обніманья туранців — москалів“ хотять одірвати Україну од Росії до Польщі, або поставити „свого царя“, — або хоч вигнати мову великоруську з усіх шкіл і т. д.

Як раз тоді, як „Кієвлянинъ“ розбрехавсь в волю, пришов „Вѣстникъ Европы“ з згаданною статьею, — проти которій нічого не можна сказати, стоїючи на науковім полі, і навіть на поліцейскому, тільки явному. Більша половина статті, — про погляди німецьких і французьких учених на краєві народні мови, — була писана по нашому вибору особою нам близькою. Ми додали до того кінець статті про діло цих мов в Росії, особливо на Україні. Київські брехуни і шпіони, которі добре знають, шчо в кого і в борщі кипить, добре знали, хто то Л. Д., як була підписана статья. Вони кричать про

адивись наф-
и міт армія
в абугерія

наш сепаратизм, про те шчо ми звемо москвичів тирапцями, — а тут така стаття! Як тут быть?! Пригадали написати: „ось, мовляв, розумна стаття, котора зверта сурьозну увагу на важне діло! Ось як думають розумні льуде у німців і французів! Не те, шчо наші українські дурисвіти, которі тільки льакають льудей, та перешкоджають сурьозним педагогам розбірати таке важне діло, як „народня мова і краєве життя в пародній школі!“

Як пішли, як пішли, — дішло до того, шчо в Маю 1875 р. каже нам попечитель округа — од міністра — подавати в отставку з університету. Ми кажемо: „хај лучше сам міністр вижене.“ Міністр, звісно в самодержавнім царстві, ховається за царя. Треба нальакать царя. Царь же на те і самодержець, шчоб не знати, шчо в його царстві діється. Каже: Д — ва прогнати з Київського університету,* а шчо таке українофильство, хај розбере комісія: з гр. Толстого, Јузефовича, шефа жандармів Потапова і міністра внутр. діл Тимашева (теж бувшого жандарма) — все, як бачите народ в педагогиках та філологіях дуже далекиј, шчо ваші Макси Міллери, та Грімми! Певно, це вже такі учені льуди, шчо хоч про яку мову і школу розсудять. Царь придумав таке, або ліпше послухав совіту других, в Августі, објавив в Сентябрі 1875 р. в Кијіві, — а комісія зібралась тільки в Априлі 1876. Кажуть, шчо київський генерал — губернатор кн. Дундуков-Корсаков вговорив царя в Лівадіі, куди поїхав царь з Кијіва, не робити скандалу, збираючи таку комісію з Јузефовичем. Однак „царь не ашибається“ — і раз поставлена од нього комісія вважається сущою. Може б вона так і пропала, — коли, кажуть, чогось, проїздом через Кијів, Тимашев не помирился з кн. Дундуковим — і комісія зібралась. Шчо вона придумала і шчо підсунула цареві підписати в Маю 1876 р. як раз тоді як славјане стали кликати, шчоб „царь асвабадитель за рускіј виступіи прьедьел“, — звісно: всі українські книги заборонити, окрім поезіј, котрі можна печатати

*Ут. і милостиво: веліти нам податись самому в одставку з тим шчоб не бути і в Одесі і в Харькові, а в другі місца можна; та ми вїять в одставку не подались самі, — а зволіли зразу бути отставленому с амовольством начальства од усякої служби.

тільки таким письмом, як ніхто не говорить на Україні, та і ті пропускати тільки через Петербургську цензуру, котора, конечно, не буде пропускати (і не пропуска!) ні однієї. Географичне товариство в Київі закрити, Др — ву і Чубинському заборонити жити в Україні і в столицях (Чуб — ому тепер дозволили бути в Петербурзі).

Так за гріх одного, шчо не дав добре збрехати наймитам гр. Толстого брехуни одилатили цілії Україні! Тепер вже не тільки в школі, в школьній книгарні, але і скрізь по Україні зарізали брехуни печатне слово українське!

Іак брехуни?! скажуть вони. А шчо ж Ви робите тепер в Женеві, хіба не „сепаратізм“? Чуло наше серце!“

Ми не будемо ростолковувати київським, московським і петербурзьким брехунам, чи „сепаратізм“ та „польська інтрига“ те діло, шчо ми робимо в Женеві, чи шчо инше. Де хто з них і сам те зна добре. Про цих льудеј можна розказувати, як про гніј, шчо виїда очі нашому народові, — а говорити, споритись з ними про наші гадки і заміри не варто. Ми хотіли тільки показати цим усім оповіданьням, на чому держатьсяє в казенній Россії такі діла, як освіта, наука, — і як мало шче вміє і сміє стојати за них Россія не казенна.

Гонка на „українофильство“ зза особистої врази, доторкнулась іменно більш усього науки, а особливо сільскої освіти. Мало того, шчо зупинилась наука над Україною через те, шчо закрите географ. товариство в Київі, — сільський льуд по всій Україні втратив ті книжки, которі розказували йому науку його рідною мовою, — книжки зовсім і не бунтовські, як „Про небо та землю“ „Про сили земні“, „Про звірів“. Кажуть, шчо це українські „паничі — дуросвіти“ відумали писати ті книжки,

а народ їх не хоче знати. На це скажемо, — шчо в остатні два роки розходилось по Україні по 27—30000 таких книжок на рік; тут значить не паничами — дуросвітами пахне. Прибавимо, шчо Петербургський комітет грамотности з його все-россійскої організації, з помочью чиновників, земців, і т. п. *на всю Россію* роспуска тільки 40.000 книжок на рік.

Так ось якії духовній хліб отняв оцлутани. брехунами руській царь у українського народу. Ті книжки хоч трохи могли поповнити ту недостачу, котра виходить з того, шчо в школах українських учать по чужому. Хаї би вже як єсть, а вивчили там наших хлопців кириловської азбуки. А вже б хоч описля вони б знајшли зрозумілу їм науку в книжках, їх рідноїу мовоїу написаних. Так ні!

І після того, хто ж буде дивуватись, шчо нічого не може держати в серці своїм усякії, хто хоче освіти українського народу, до царства руського, як ненависть! Слідуючий примір покаже, як розбива наше начальство з його најмитами усякі самі смирні думки про те, шчо б вменшити ту біду, шчо в школах на Україні учать по чужому.

В 1868 — 69 рр. був собі в Борзенському повіті учитель сільській В. Добровольській. Він на ділі допевнивсь, шчо не можна вчити учеників по книгам, которі написані були для московських країв иноді і не письменноїу, а чисто московськоїу мужицькоїу мовоїу. Знав Добровольській, шчо вчити по українським книгам заборонено, і шчо заборонено навіть вставити в школьну книгу рядок — другиї по українському (колись покоїник М. О. Максимович видав Букварь для наших школ, — де в початку було по церковному, далі по московському, а вже в кінці був один листик українських народних приказок, — половець. — Так було написано виданья 1862 р. а в 1864 р.

цензор не пустив вже цього остатнього листочка, — хоч „пословиці“, „народнью мудрость“ так хвальять в усіх науках про школьні книги!) Добровольський придумав таке трудне діло: зложити Букварь з таких слів, которі б були і московські, і наші, — щоб в йому все могли зрозуміти хлопці борзеньські. Зложив він таку книжку, — розказав в переднім слові, за чим вона така, назвав її „Букварь для южнорусскихъ нар. школъ“, а земство борзеньське напечатало його. Прошло кілька часу, — виданья розішлося. Зробили нове. Коли це губернатор черниговський, Попанджудзе заївсь з земцями — і задержав книжку, за тим шчо, мовляв, земство борзеньське не мало права печатати її без спросу начальства учебного. Пішла книжка в „попечительский совет“ в Київі. Тут почали її рвати, найбільш профессор педагогики д. Гогоцький (з ополаченої родини попівської в Подольї) і проф. руського письменства Селін (з купців тверської губернії) — тепер вже покійник, шчо в 1860 році читав нам в університеті „Колоколь“ Герцена, — (в 1868 році він звав Герцена собакою, шчо лає зза аглицького паркана на руського царя, і ставив Вассіана Рила вище Герцена), — і ластивсь до поляків, кричучи, шчо вище Красінского нема нікого в поезії XIX віку, а в 1866 р., коли повіјало, „обрусенієм“, писав, шчо треба учителів письменства руського у нас поставляти не инакше, як москвичів. От ці то два знатоки української мови напались на книгу Добровольського. Один кричав: яка така јужно-руська шкала?! Другий вишукував окремі українські слова в ній. Попечитель, генерал Антонович, як кажуть, чоловік сміливий, і помішник його Тулов, которого начальство вважало українофілом, — обоје українці, — мовчали. Совет присудив: де шчо в книжці перемінити і заголовок: „для южнорусскихъ школъ“ — викинути!

Добровольський, которий пішов в сільську школу з студентів університету і думав видати цілий ряд книжок цілком не противних законів, одначе пригнаних до життя нашого краю — думку своју залишив.

І однак же і в нас з голосу німецької школи говорять про „наглядну“ науку, (Anschauungs Unterricht) про науку про рідній край (Heimathskunde) і т. д. Тільки те балаканья буде пусте, особливо шчо до не-московських країв, поки буде панувати невіженне начальство з його таким

же невіженим страхом усього мужицького, а особливо не-москоського. Навіть ростолкувати публиці і учителям, шчо то воно за наглядна наука і наука про рідний край, не можна буде, поки будуть такі порьядки, як тепер, шчо і рядка не можна напечатати в школьній книзі по українському. Через те въ Россіі нема власне ні однієї книги школьної, котра б мала шчо небудь подібне хоч тим Heimathskunde, які єсть в Германіі, навіть в Пруссіі, котра стільки пролила крові, щчоб зїднати всіх німців, і котру передражнює начальство петербургське і московські мудреці „абрусєніја.“ В Пруссіі бачимо школьні книги: *W. E. Beiche* — Heimathskunde der Provinz Sachsen; *L. Fritze* — Kleine Heimathskunde der Provinz Brandenburg, *H. Guthe* — Die Lande Braunschweig und Hannover, *G. Neumann* — Kleine Heimathskunde der Provinz Preussen, der Provinz Pommern, der Provinz Schlesien, і т. д. У нас самі тітла таких книг пішли б за „сепаратизм,“ як заголовок букваря Добровольскаго. У нас тільки в остзеєських німців єсть „Heimathskunde“ (*G. Blumberg* Dorpat 1869). — Так же само не може бути в Россіі, а особливо на Україні, і путніх наставників співу, або мальваньня в школах краєвих, дїтських играшок і т. д. а весь світ зна, які чудовні пісні українські, як багато чутьтя красоти мають українці і т. п. Інтересно, шчо один учитель в Кііві, д. Мурашко, видав було показника малюваньня дльа власного краю, де були вибрані картинки не з далекого житьтя, а з близького, українського. Був там і образ Шевченка, — одначе в новому видапні мусив він понереміпнати де-шчо, а Шевченка зовсім викинути.

Тільки чудно якось, шчо замість Шевченка поставлено там Тургенева, — а не Миколаја Павловича, як на памјатнику Тисячелітіја Россіі, як цо зроблено було колись після доносу Јузефовича проти проєкту памјатника. Ну, та думаємо, шчо тепер після „Нові“ Јузефович не попустить і замість Тургенева побачимо в школі малюваньня Мурашчиніі по меньшій мірі Муравјова, а може дльа Heimathskunde і самого Јузефовича. (Певно, шчо перша крајова наглядна книга буде: Heimaths Spionenkunde.) Тепер д. Мурашко заложив школу дльа малюваньня в Кііві, і ми можемо запевнити його, шчо школу ту закриють, коли вона почне малювати картини з рідного житьтя і історіі. І при тому не перестануть молоти јазиками і про

народність, і про природність (реалізм) і про те, як то добре, шчо в Італії була школа живописі і римська, і флорентинська, і болонська, і пармська, і венеціянська. О, у нас на чужій кошт јазики! „Музика та ј годі!“ як каже Шевченко.

Спитајемо: хто виграје з цього усього? Школа? Наука? Умілость? Може хоч спільність України з Московщиною? Звісно, ні! Так јаке јім діло до всього цього, тим неукам, або вивченим крутіјам (софістам), прожорам, лакејам і зајцям, — з котрих в Росії складајеться вище і нижче начальство і јіх најмити в печаті. Јім аби „день до вечіра,“ аби вислужитись, накрастись, — а там хоч потопись усе!

Ну, чому або навіть кому користь з такојі пакости про јаку довідались ми цими днями? Був в Александровському повіті, Катеринославської губерні, учитель Јаків Новицькј, — і учитель добриј і шчириј. На лихо собі дуже шчириј. Звісниј в Росії писатель дља школ, д. Водовозов каже, шчо добриј учитель непременно мусить бути „колекціонером,“ збирати усяку цікаву річ в својому крају. Д. Новицькјј родився і жив на Україні, — і мусив збирати українське зільля, українські приказки, пісні, казки. Раз в газетах прочитав він, шчо ми видајемо пісні і казки, — і написав до нас лист, питајучи ради, шчоб јому зробити з јого збором. Ми попросили дати одно дља наших виданьнів, друге дља геогр. товариства в Кіјіві. Він прислав. Матеріјал був цікавиј, — ми јого напечатали, а шчоб хоч чим јому одбачити послали јому виданьња наукові, подібні тим, дља јаких він збрав свіј збір (Казки Рудченка, Чумацьці Пісні, Записки Геогр. Общ.), — бо він питав в нас, де б јому побачити приміри зборів. Ми обмінялись двома трьома листами, в котрих не було ні слова про політику, а все про наукові збори вигадок народнього слова. Скажемо прьамо, — ми берегли Новицького, прикладно до того погляду, јакиј ми написали вище про доброго сільського вчителья. Казки і споминки Новицького, шчо ми напечатали в својім зводі „М а л о р у с к і я Н а р о д н и я П р е д а н і я и Р а с к а з ы“, звернули на себе увагу учених (Веселовского, Костомарова) — збірник етав купуватись в тих крајях, де живе Новицькјј. А тут шче наступила војна сербсько-турецька. Новицькјј надибав на кобзарів, шчо співајуть, старих дідів, шчо розказујуть про колишні війни козаків наших з турками. Сердешниј, — він повірив,

що в Росії цінять збірщиків матеріалу наукового, цінять споминки народні, котрі підходять під інтерес нашого часу. Він став ще записувати пісні і спомини козацькі, став печатати їх в газетах (Одескому Вѣстнику). Новіцького замітили! А за тим „по распорядженію учебнава начальства учитель Яков Навіцкія па случаю нахождєніја у ньєво шести маларассієскіх книг, удаляєтсьа ат служби!“ (Шчо ті книжки були цензурні, а не які небудь „Парові Машини,“ — видно вже з того, шчо янакше діло б не кінчилось тим, шчо Новіцького з служби прогнали.)

І прийдєтсьа Н — ому кидати на вік привичну лубезну роботу, а може пітти з торбоју. А учєні, которі хвалили його збори, певно і не знатимуть, шчо з ним сталось, а хоть знатимуть. то мовчатимуть. Мовчатимуть редактори газет, мовчатиме земство, хоч воно могло б хоч так писати про школу в нас, як писав б. Корф, моглоб оступитись за свого учителя. Мовчатимуть і ті вороги турків, наші славянолюбці, которі раді пригадати старих козаків, — та тілько не раді, шчо на Украјіні був спомин про дух їх, радо мельуть јазиками на Мітхада Пашу, шчо хоче усіх болгар поробити конституціонними „османлісами“, — а самі мовчать, або похваляјуть, як уряд петербургський дума всіх обрусити в самодержавнім царстві своїм. А воно навіть виходить і не „обрусєніє“, — а просто „обрушеніє“, — здирство, темнота, — појіданьна усіх чесних і щирих лудєј.

Та воно навіть і не уряд, не партія, ті шчо панујуть тепер в Росії і верховодять в ній, — навіть не лудє; то просто ті „сороки короткохвості“, про которих каже одна сатіра Шчєдріна (Между Дѣломъ. Отеч. Зал. 1875. г. Сєнтябрь), про которих він каже: „Дѣлая пакости, иногда равносильныя злодѣяніямъ, они вовсе не сознають не-

ключимости своего творчества, но лишь выполняють провиденціальное свое назначеніе“. Сорокам тим коли пробуєш ростолкувать, шчоб вони хоч побојались „суду історіі, хоч подумали про долю дітей своїх“, то вони можуть тільки одмовити своїм невіженним скреготом: „А наплевать намъ на исторію! наплевать на дѣтей! и мы — навозъ, и исторія — навозъ, и дѣти наши — навозъ!“

Здається, як не мало шче в Россіі освічених льудей, розуміючих де спасінья рідного краю, — а трошки б їм сміливости та згоди між собою, та твердості, — то можна б було і тепер так то-рохнути по тим сорокам, шчоб тільки пірја з них полетіло! Так ні! У руських освічених льудей не стаје навіть сили на те, шчоб хоч виставити всі пакості тих сорок перед всевітні очі.

Тепер, по мислі нашого товариша даємо витяг з статті нашої в *Правді* „Антракт з історіі українофільства“ (1863 — 1872 р.), того, шчо в ній говоритьсь про школу і школьне письменство. Стаття та писана дльа Галичан, давно, в 1872 р., при инакшому стані діла українського і писана не нарочито про школи. Однако в ній розказано дешчо з того, об чім мало звісно читаюшчим льудім і в Россіі і шчо виясня, як довелось діло української школи до того, на чому воно стоїть тепер, — між инчим, чому і кому треба подьакувати за першу заборону книг українських і української мови в школах, як вирости зерна тії заборони в Київі і як розрослись в звязку з ходою державних діл в усії Россіі за рр. 1860 — 63 і далі. Ми думаємо, шчо тому з читачів наших, ко-

тори сам не був свідком всіх тих діл, про які ми розказуємо, наша повість про те, шчо ми бачили і пережили в школьному ділі на рідній країні,— згодиться хоч би дльа того, шчоб прирівнвати причини першої заборони української мови в Россії з найновішою через тої закон, шчо видав цензор Александр II *Освободитель* по указу Михаїла I *Доносителя*. Замітим однако, шчо в школах українська мова була заборонена шче з самого 1863 р., з причин, шчо про їх говорить і та статтьа, витяг з котрої (з легенькими одмінами) jde оце далі.

1872 року в київі појавилосьа друге виданьня перегляду физичної географії під заголовком *Де-ш-чо-про-світ-Божий*, а також друге виданьня *Баянок* д. Леонида Глібова.

Дві Київські книжки старі знакомі: перші виданьня їх повиходили шче в 1863 р., і з того часу книжки ці мали дуже чудну долю, тісно звязану з долею українського діла в останні роки.

Рік 1862-ї був часом самого гарячого повстаньня україншопільського духу в Россії, котриј мав собі органом Петербурську „Основу.“ У ній-то д. Костомаров закликав пубкику і літераторів українських покинути, або хоч не довольнватись тільки літературним ділетанством, панською потіхою з лирики і стихів на мужицькій мові; він закликав взятись за поміч народові в його освіті і виготувати дльа українського народу книжки наукові на його мові. Дльа виданьня таких книжок д. Костомаров відкрив при редакціях Петербурських і Московських часописей збір грошеј, а українська громада в Петербурзі, споможена і великоруськими літераторами та музикантами, зробила кілька літературно-музикальних вечерів. Збір грошеј по листам і через концерти дав дуже швидко на це діло коло 5000 р. і коштовіј бік діла можна було вважати ставшим на тверду землю. У д. Костомарова і др. були в руках і кілька кни-

жок, з котрих можна було почати печатаньня. З цих книжок першою і найлуччою по мові була Опатовича Оповіданьня з святаго письма, котрих першиї випуск і појавивсь у Петербурзі в 1863 р.

Тим же часом і в Київі молодіж узьалась, шчоб виготувити книжки дльа народньої освіти, — і з Київа можна було ждати тим лучшого плода, шчо там молодіж мала практику дльа сього діла в школах недільних, в школі шчоденьніј при універстеті і в других, де учили по охоті студенти універстету. Першою книжкою сього роду була в Київі напечатана „Де-шчо про світ Божий,“ випуск І-й. За першим випуском, шчо розказував физичну географію, готовіј був другиј — зоологіја. Зовсім готовіј був (у студентів універстету) і початок святців, се-б-то вибір з житіј святих. (Характерно!)

У один час печатались і „Бајки“ д. Глібова, — і доля їх звязана з одним памьятним в Україні ділом, котре, мені здаєтьсья, зовсім незвісне в Галиччині, (та тепер вже і в Россіі); дльа того ја в коротких словах думају зачепити і його. Послїдні роки 50-і і перші 60-і на заході Россіі були заньаті приготовкою Польаків до рухавки і противудіаньням з боку тамошніх руських громад і адміністрації. У числі других вчинків польської шляхецької меншости на правобочній Украјні після 1857 і 1858 р. стојав і замір спольачити та златинити тамошній руській народ через школи. З тоју метоју було в Київі заведено тајне польське школьне товариство, а польські пани стали вбивати і старшому начальству в краї, шчо постати мајуче увольнення крєпаків тоді тільки може бути направлене здорово, як вони будуть освічені письменством, і дльа того стали випрошувати у генерал-губернатора волю закладати при паньських дворах школи дльа сельан. Нічого говорити, шчо в тих школах учили ксьонзи католицькі по книжкам польським. По таким же книжкам учили в Київі навезених з сел локаів и польські студенти університету, которі иноді били тих хлопців страшенне. Проти таких замірів пельского паньства стає поперед усього противенство у двох місцьах правобічної Украјні: студенти-украјніці в Київі з 1859 р. завели три недільні школи, а потім шче і шчоденну; за Київськиси школами стали заводитьсья такі ж по всіх місцьах, де гимназиі або так звані тоді дворянські училішча, т. е. прогимна-

зії, давали доволі руських освічених льудеј з учителів і старших учеників. У тому ж 1859 р. за приводом одного духовного, шчо тоді був учителем закону божого у Білоцерковській гимназії, а потім став кафедральним протоіереєм у Софійському соборі в Київі і мав велику силу у митрополита Київського Арсенія — П. Лебединцева — заведена була учителями гимназії школа народня у Білій-Церкві, Київської губернії і положено було почин невеличкого скарбу, на котрій заведено було кілька школок при церквах кругом Білої-Церкви. За недостатком малоруських школьних книг, в школах недільних учено більш по великоруським, але не цурались тоді і бувших в печаті українських букварів Шевченка, Шејковського (один з учителів у Київських школах), Строніна (учитель гимназії і распорядчик недільних школ у Полтаві), Яшченка (студент универс. і учитель в школах у Москві) і др. Часом пројавлялась і на правому боці Дніпра „Грамаатка“ Куліша, бо хоч вона і була заборонена администрацією київською по доносу польських панів, буцім-то вона доводить народ до гайдамацької різні (знаї: перебива дорогу польским букварям), але на лівім боці продавалась беззаборони, Печатані в Петербурзі маленькими брошурами вибірні твори Шевченка, М. Вовчка і др. українських писателів роздавались ученикам школ недільних по Україні обох боків теж беззаборонно нарівні з книжками російськими. Звичајно, шчо все незрозуміле в цих послідніх книжках розтолковувалось хлопцям мовою рідною, українською. Не знаємо, чи того ж держались і у школах, заведенних за приводом Лебединцева, але думаємо, шчо так, бо Лебединцев, ставши редактором „Київських Епархіальних Відомостей“, вів полемику з видавцем Петербургського јаро-клерікального та реакційного і колись то дуже сміхотворного в Росії тижневого видання „Домашня Весіда“ — д. Аскоченським, обороняючи проповідь по українському і доказуючи користь з українського перекладу біблії. (Аскоченський сам українець з роду і за часи турецької війни р. 1854 — 1856 писав по українськи, слідом за Гулаком-Артемовським, стихи з „војінственным азартом“, — але узьавшись за діло јарої реакції, напавсь і на український рух в Росії, по јого звязку з другими на перед ішедшими думками тих часів.

Так зачавсьа було на полі українським в Росії зріст

народнього школьства і народнього школьного письменства, літератури, зріст, до котрого була прихильна і уся скільки небудь мавша силу журналістика великоруська в Росії, не виключаючи і московських великорусофілів (так званих славянофілів), котрі хоч і спорились з „Основою“ про широкість українського письменства, однак в „Руській Бесіді“ привітали „Проповіді“ Гречулевича, на половину писані Кулішем (Хомяков), а в „Дні“ український переклад евангелій, котрих було виготовили петербургські українці і похвалила академія наук (Ільја Біляєв), і навіть обороняли діло Костомарова від нападів Каткова (Ів. Аксаков). Сам Катков при своїх „Московских Відомостях“ приймав попереду гроші, що слагались по вивозу Костомарова на печатаньня українських книжок. Не малої ваги був і той бік зросту українських школьних книжок, що вони становились по школах, по мірі свого наросту, поряд з російськими і через те давали могуту школьарам користуватись і тим, що було зроблено в більш розвитку писменству російському. Як розкажемо низче, і сам уряд міністерства народньої освіти не тільки не ішов напроти такого зросту народнього українського школьства, а ще старавсья допомогти йому.

Одначе — не так склалось, як ждалось. Діло споганили підкопи ворогів, дух старовини і потягу назад, розбудившисья в Росії з 1862 — 64, та треба признатись, і власна безтактність і недбалість українолюбців.

Нігде правди діти, — першиї, хто став проти українського школьства, були польяки нашого краю, т. і. польські пани. Ми вже згадали, як вони вистаралисья, шчоб було заборонено „Граматку“ Куліша в київському генерал-губернаторстві, з поводу, шчо буцім-то вона розбуджує в народі стариї козацькиї і гаїдамацькиї дух. Сміх людьям сказати, але пани київські показували генерал-губернаторові на картинку в „Граматці“ — одну з тих, шчо лиш задля самої окраси були поставлені в кінці глав, а вона мабуть була взята з якого небудь фізичного виданьня: було намальоване дерево, розбите блискавкою і під деревом чоловік; ото, казали пани, образ того, як розбужене хлопство мусить розвалити порядок громадськиї і перебити панів. З записки про недільні школи знатного хірурга Мик. Ів. Пирогова, котриї був у Київі куратором учебного округа в рр. 1858 — 1861

і дуже ліберально державсьа до поляків-студентів, але јавно виказував, шчо тільки самодільність і самопорядок малоруської громади (сам Пирогов великорус) зможе по праву і успішно боротись против польської сили в західно-руському краю, — так з записки сього безстороннього і великого ума чоловіка видно, шчо перші жалоби против недільних школ, јак буцім-то діла повстаньського табору в Росії, дішли до јого від польських панів. „Ја — каже Пирогов, — з цих жалоб бачив, шчо, значить, школи јдуть гарно“. Але другі не були так дальповидні. Та другі не були ј так освічені, јак Пирогов. Друга сила, котра слідом за польськими панами підньалась проти недільних школ, було вище духовенство, особливо митрополит Ісідор, шчо був попереду у Кијіві, а потім у Петербурзі. Митрополит Ісідор був вельми непријазний профессору історії росијської в кијівському университеті Павлову, котрого загальній голос почитав головоју вольнодумного кружка в Кијіві і котриј мав найбільшу вагу у студентів і був головній зачинатель недільних школ в Кијіві, а потім назначен був Пироговим і їх урядовим доглядчиком. Діло народньої освіти було тим ближче дља Павлова, шчо він був сином одного великоруського пана від крепачки з нижегородської губернії. В попівських кругах у Кијіві, котрі мали велику силу у жінкі генерал-губернатора кн. Васильчикова, проф. Павлов вважавсьа за „безбожника“. Јако такого ненавиділи јого ј польські богомольні льуде, котрі мали силу не тільки у панів, а шче (одмінно від руської громади) і у самих студентів. „Павлов — казали і студенти-полякі — безбожник і космополит“. А Павлов, тільки замісьць формулі імператора Миколаја Павловича: православіје, самодержавіје і народность (официјальна), завше прикладав до історії мірку розуму і „гуманності“. Здајетьсьа б то, шчо полякам така мірка мусила бути самоју лубезною; так ні. „Павлов — казали вони — безбожник і космополит; такими ж становльацьсьа через јого і руські студенти, а дља того ми мусимо відальацьсьа від братаньња з ними, бо Польшча католицізмом і націоналізмом держитьсьа*.“ Та сього мало: багацько студентів-поляків, зібравшись з ксьондзом Г — ським, тоді луб-

*) Це все, шчо ми тут розказујемо, мало кому понятне, окрім тих,

бимим київськими клерикалами проповідником, ні мало, ні багато, а тільки *lege artis* виголосили анахтему Павлову. Росказують інколи, шчо буцім то тоді прокльято було і професора всеобшчої історії Шульгина, шчо на тої час викладав період реформації в ліберальному духу, і професора політичної економії Бунге, шчо був членом в редакційній комісії по крест'янському ділу. Як воно справді було, не знаємо. Але тоді в Київі Шульгин і Бунге вважались студентами і не студентами за льудеї партії Павлова, — і проти них ворогували поівські кружки, котрих „дитиною-предателем“ був тоді софійського собору піп Крамарев, шчо через княгиню Васильчикову хотів виперти їх з дівочького інституту, де Шуль-

хто дісне бачив все те своїми очима, (а таких льудеї в Россії не багато). Де-хто прьамо не вірить, шчо так поступувати могли ті льуде, котрих самих гнітили і мучили російські порьядки Миколаївських часів. Але це тому дивно, бо у нас не знають близько історії житьтя і думок польських за останній вік.

Було б ділом великого інтересу, якби хто оглядів безсторонно ход польської літературної і громадської думки в Россії за часи імператора Миколаја наприклад того, як це зробив дльа російської у «Вѣстнику Европы» д. Пипін. З такого перегляду мабуть довелось би признати, шчо між польськими панами (а инчих польаків в малорусько-білорусько-литовських краях не бачимо, и инчих не може там і бути, бо там нема польського народу) і сістемою Миколаја Павловича було і геть-то більш звязків, ніж думають в загалі за-дльа того, шчо дивлятьсья тільки на поверхність діла і бачуть, шчо польські пани робили глухе противенство національно-политичне російському урядові, користуючись однакож самим основним його стовпом : крєпацтвом. Ми б знајшли в польській інтелегенції тих (та і не тільки тих) часів власну »троїцю«, ці трошки не вступаючу приведеніј вишче троїці Миколаја I — власній легітимізм, клерікалізм, шче більш систиматично виробленіј, власне вченъя про офіціальну народность, жаханъня «західного духу» і повертанъня під назвизьком «старопольського духу» до середньовікових ідеалів не дуже більшої цінї, ніж ті, про котрі трубили казенні і добровольно-лакейські историки (Погодін, Шевирьов, Устрьалов) і публицисти Миколаја I, між котрими-то публицистами најголовнішчими були польаки Булгарін и Сенковскій. В аналогію московським романтикам-славянофілам, шчо хоч не розривалисья зовсім з троїцею Миколаја I, але все

гин був інспектором. На ділі однако Павлов був всього менше подібен до чоловіка, котрої держить коло себе „партію“, а його тодішні пријателі скоро zostавили його самого і на йому самому скупилась вся ненависть пансько-попівської партії польської і руської, в руках котрої була тоді кнѣга. Васільчикова. На которе панство і попівство треба це більш записати, — чи на польське, чи на руське, а тільки після того як кн. В—ва раз проїшлась по київським педільним школам, начальство з Петербурга підняло вперше руку на ці школи по всій Росії. З міністерства нар. освіти пішла бумага про те, щоб „вбільшити догляд“ над цими школами і не попускати щоб в них вчили чому небудь більшому, ніж в ка-

такі знаходили в старій Русі Московській і земські збори, і вибір старшин, і вольній переход селян, — можна знайти у малому польському кружку теоретиків колишнього « шляхетського гминовладства » (але тільки шляхетського); там дуже багато можна в польській тодішній громаді знайти аналогії тому енергичному кружку російських «западників» (критик Білінський, професор Грановський і др., Герцен, Тургенев і інші), або українському щиро мужицькому напрямку Шевченка і Костомарова, щоб був подібен до романтичного славянофильства і однак як і «западничество», був далекий від церковного і національного узкоглядства. Ці всі напрямки критикою, философичними статтями, лекціями історичними, сатиричною і аналітичною літературою, почавшоюся з Гоголя, як тільки можно було, вели опозицію трилогії Миколаја і приготували російську громаду до тих перемін, щоб тепер змінюють усе лице старого царства, колись-то оплоту всеєврѳпейської реакції (тяга назад). Те, щоб поляки в західній Росії так накинулись на українофильство, на «хлопоманію», случилось не тільки з національних причин, а більше з культурних і соціальних, з того ж закону, по котрому і пансько-попівська, аристократично-клерикальна тяга також у східній Росії накинулася на ліберальній напрямок, котрий вона похрестила загальним назвиськом «нігілізму», по закону, по котрому київські попи і московські доктринери-централісти так зішлись з польськими панами в ненависті і брехнях на «українській сепаратизм.» І там і тут — це «старій російській порядок» вставав проти «нової вольної Росії.» Правдивим вольнодумцям в коронних польських землях треба б зрозуміти, щоб між панами україно-литовськими, хоч би вони стократ брали частъ у рухавці, і паном Катковим та ще гіршою,

зенних „приходських школах“. В своїй записці в оборону шкіл недільних Пирогов прямио говорить об цій бумазі, як об послідку обходу шкіл київських „одніеју особоју“, котора вбачила в читаньнью учениками статті по рускій історії з народнього журналу — курси історії і т. п. З тодішньої розмови кн. В—ої з Павловим видно було, шчо, окрім усього, вона образилась тим, шчо школи недільні були заведені без її благословенія і патронату. Цього вона простити не могла, — і коли потім, як казав Герцен, „кіевская дѣвичья кн. В—ой“ спромоглась побороти перед царем самого Пирогова, то з Павловим її справитись було шче легче.

Тим часом проф. Павлов переїшов у Петербург, де

ніж він, російськоју полицейсько-олигархичноју партіеју (великопанським табором) је кривне брацтво; за дальніших часів, коли після Каракозовщини дуже піднявсь в Росії великопанській і назадній гурт, і сам Катков став замічати ті звязки польських магнатів, прямиујучих у сојузі з російськими назадинками до попованья і того невеликого полішенья, шчо зроблено урядом дльа сельан в західних губернях. Газета «Вѣсть», шчо у роки 1865-8 основана була на гроші петербургських і московських великих панів, а найбільш предплатителів мала між польськими панами в західному краю (на імја одного пана коло Житомира висилалось на які небудь 2-3 села 132 екзем.), — газета «Вѣсть», шчо доказувала буцім усі реформи, зроблені в Росії за царя Александра II, суть помилкоју, а наділи сельан землеју, особливо в західнім краю, чистим розбоєм — показује правдивость того, шчо ми сказали про природне брацтво польского панства з російським подіцејством і великопанством. Брацтво це становитьсь шче міцнішчим через те, шчо між сімјами приближеними до вишчих петербургських кругів је кілька јавних вихованців језуїтських. А це все зводитьсь до того, шчо правдивим мужичникам (демократам) і лібералам (вольнодумцям) у корінних польських землях треба зрозуміти, шчо так званним полькаам у західній Росії нема другого виходу, як або становитись вольнодумними (ліберальними) мужичниками руськими, або зоставатись польськими назадинками, — бо де нема польського народу, там нема місця і польському мужичництву і вольнодумству. Доки сього не визнають Польаки у корінних польських землях, доти і на самій правдивій мужичній і вольнодумній напрямов польській буде падати великопанська і назадинська тінь од шльахецтва і попівства земель західно-руських.

роспорядчики всіх шкіл недільних вибрали його головою, але куди шче раніше переїшов митрополит Ісідор і переніс чутку, шчо Павлов єсть червоний революціонер. Цій чутці дало ходу те, шчо в Харкові найдени були сліди студентського таїного товариства. Понівсько панський табор в Росії постарався налякати уряд і Харковським товариством і школами, — а як случилися в 1862 р. в Петербурзі пожари, то горло сього табору, „Московські Відомості“, шчо недавно перед тим переїшли під уряд д. Каткова, стали кричать, шчо палять Петербург студенти-нігілісти, котрі через школи мають доступ до робочої черні і хотять виправити її на спосіб західного пролетаріату. В таких доносах не обішлося діло і без польських панів: уже за рік перед тим, як київські учасняки шкіл недільних зняли з себе світописний образ по прозві відїхавшого в Петербург Павлова, по краю полуденно-західному, особливо по гимназіях, куди деякі з учителів шкіл недільних переїшли учителями, покончивши курс в университеті, — пішли поговірки, шчо це образ заклятих ворогів польщизни, котрі записягли працювати на її згубу. У Петербурзі між доносами на школи і Павлова були і писані јавно польяками. Як случились

і всьакиј по неволі казатиме — «польяки» там, де треба б казати тільки «назадники і панство західно-руського краю.» Нехај же ті, котрим це не по серцьу, одречуться од помјанутих назадників і панів, а з тим разом признајуть, шчо на схід *од Сьана і з Буа «нема Польщі», а јєсть Русь [Біла і Українська] і Литва.*

Так писали ми в 1872 р. Тепер чујемо ми, з галицьких часописів, шчо ј між польяками засновується громадсько-мужицький табор (соціально-демократична партія). Чутва та тричі радісна дља громадства і мужицтва українського, — але вијать ми мусимо сказати тіж самі слова, шчо зараз сказали. Хај з першого разу польські громадники скажуть голосно чужим і своїм, шчо вони не задумујуть нічого і здалеки подібного до старого «одбудуваньня Польщі» в старих гръаницях 1772 року, навіть такојі Польщі соціалістичнојі, — і шчо де нема польського мужика. там дља них кінчајєтьса і јіх Польщча. Тільки тоді не поновлятьса гіркі помилки 1862-63 рр. і настане правдиве і користне дља обох боків брацтво і спільність праці польяків і українців, — а инакше і польській соціаліст буде дља нас хоч дуже перегоненці, а все таки шльахтич.

пожари 1862 р. то по царському приказу було зведено недільні школи скрізь закрити, і тоді ж наставлена була комісія, котра повинна була вислідити дух і ціль школ недільних. Про дві петербургські школи було наговорено, що буцім то там велась соціалістична проповідь і давано читати кличущче до повстаньня письмо „Молода Россія“, — але це не тільки не витвердилось при допросах учеників, а ще вијавилось, що квартальній умисне підбивав хлопця полу-ідіота, щоб казав на допросі, буцім то йому давали читати „Молоду Россію“, коли по правді давали читати тільки відпечаток з журналу „Народное Чтеніє“ про початок Русі: про Рюрика, Олега і т. д. Про другі школи по всій Россії губернатори донесли, що нічого протизаконного в них не замітили. Одначе комісія, котрої голова був таїній совітник Жданов, а секретар Пржебильскі, виготовила доклад, у котрому розказувала, що недільні школи були ділом таїного товариства, мавшого метоју „ниспроверженіє существующаго порядка вещей и истребленіє царствующей въ Россіи династіи“. Усе діло школ недільних рухнуло! А в західнім краї пропали єдині руські народні школи; паньсько-польські остались без супротивників.

Правда, були ще їм супротивники в Кіівській губернії, але не багато було з них користі, — та мало того, з їх вијшла нова біда дльа руської народньої освіти. Як стали заводитись недільні школи і завелись помьануті школи при церковних приходах коло Білої-Церкви, митрополит Кіівський Арсеній циркуляром, написаним дуже строго, звелів усім попам приходським завести при церквах школи. Загальна міра, яку взяв митрополит, повела лиш до того, що школи позаводились на папері по всіх приходах Кіівської губернії, а на ділі вони були або мало де, або вчили в них не попи, а паїмити з одставних солдатів, писарів і т. п., або діти більш полоди іереєські огороди, ніж читали граматки і псалтирі а про те, щоб взятись за новішчі способи навчати школярів, з отцями іереями і говорити було нічого.

Скоро ж начальство замітило, що з школ митрополитських мало пожитку; князь Васильчиков доложив так званому “західному комитету” державного совіта про небезпеченство польської проповіді, требујучи од вишчого уряду більшої напруги в школьному ділі. По розвазі

західнього комітету царь звелів одчислити на першій раз 10 тисяч рублів на народні школи губерній Київської, Волинської і Подольської, поручивши міністру народньої освіти, д. Головину, взятись за діло устрою таких школ. Якийсь то архієреј з Владимирської губернії (у Великій-Русі) уже було визвався дати учителів з своїх бурсаків дльа тих будучих школ. Одначе начальство київське: і генерал-губернатор і куратор учебного округа одписали, шчо дльа сього діла треба учителів вивчених на місці і знајучих край і льудеј в ньому. Міністр згодивсь, шчоб заведею було в Київі, „Временну педагогичну школу“, котра пријмала льудеј, де чого вчившихсьа вже то в гимназијах, то в семинаријах. Учить в сій школі згодились без плати дехто з учителів гимназиј, а найбільш з студентів університету, тих, шчо вчили в недільних школах, як раз перед тим, у Мају 1862 р., закритих. Студенти шче за півтора року перед тим думали ј сами взятись за таку ж педагогичну школу, і один з них, распорядчик подільської недільної школи, д. Вороној, вів про се якісь переговори з Јузєфовичем, котриј тоді дуже вольнодумствовав і з польаками, і з руськими. З сих переговорів нічого не вишло, але як тільки заклалась „Временна педагогична школа“, то студенти ці зараз дали безплатно своју працьу. Гроші, шчо мали јти на плату учителям, пішли на підмогу ученикам. З того ж часу окружній инспектор д. Тулов з чиновником генерал-губернатора Чепурним стали објїздити села, по котрім сельане охотно згожувались виставляти хати дльа школ і приплачувати 30—50 рублів учительу до тих 150—180 р., котрі бравсьа давати ім уряд, і давати дешчо з огородини і др., тільки б мати „правдиві школи“, а не такі, де діти їх тільки час тратять або робльають на пона і јого сімьју замісьць науки. Попробували було прилучити до діла і панів, але тільки дејакі згодилисьа дати грунт та дерево на збудованье школи, а більш говорили, шчо вони б раді помощи народній освіті, та бојатьсьа хлопоманів, котрі тільки ј думајуть, як би пустити по школах гајдамацьку проповідь. Це казали ј ті пани, котрі, шчоб одчепитисьа, давали јакіј небудь спорний з сельанами грунт, або кілька дубів на школу. Де хто дуже вже просто давав зрозуміти, шчо ті прокльаті хлопомани засіли вже ј у київську педагогичну школу. За перше пів року цьа школа вפי-

да випустити 19 учителів і вчила 36. Дяля нових шкіл приїшлося подумати про те, щоб хутчіше вистачити книги учебні і читальники, — і в Києві взялись за роботу над такими книгами українськими, а також і російськими, але приспособленими до льуду українського. З міністерства на це діло було відпущено 500 руб., на часть котрих почато печатати перше виданье „Бајок“ д. Глібова. Тим часом по всіх гимназијах в Росії ішли роботи над критикою проекту устава середніх і низчих шкіл, — мало не в усіх гимназијах київського округа совіти подали голос, шчо окрім російської мови в школах мусить бути і мова українська, при чім учителі правобічних гимназиј бачили в послідній живішчій спосіб шчо боротись з польськими змаганьнями панувати над народом руським. З петербургської громади української деякі льуде, маючи широкі стосунки, стали старатись в міністерстві про те, шчоб устав школьніј дав українській мові первенствуючу ролью в школах подудневої Росії і міністерство напечатало в своєму журналі статтью, доказуючу окрімність і самостојачість української мови, шчо була перепечатана і у „Правді“. Мені здається, ця ревність шчирих українців була трохи крайною і безтактною: бо дати первенство, а то і виключне пануваньня мові українській в школах, коли по українському писано було шче дуже мало, а школьних книг зовсім не було наготовлено, було б ділом більш руїнуючим, ніж будујучим, — бо через те народ український зразу зводився по чиновницькому приказу на 5 — 10 книжок українських. Гаразд більш практичним було далі вести так діло, як началось: готувати книжки українські і уводити їх у школи рядом з російськими, вибираючи книгу не по мові, а по ціні того шчо неју писано. Забір же зробити мову, на котріј шче не виготовлено було самих початкових книжок, казенною (официальною) в школах, — міг тільки визвати противенство иноді між самим таки народом, шчо і справді случалось.*)

*) Вороги українства не раз нагадували про такі случаи, однако не розказали про них ясно. Ми знајем кілька случайів де справди крестьяне казали, шчо їм треба знати казенну, паньську мову, або де крестьяне ображались, шчо їх дітеј учать бабським казкам, а не церковному письму, — як колись ображались громади швейцарські

Одначе самі назадовні кружки в россієській громаді шче у 1862 р. мало оглядалися на українське движенъня, ганяючись більш за „нігілізмом“, ніж за „сепаратизмом.“ Правда, шчо хоч одного з авторів поіменованих букварів, д. Строніна, і арестовано в 1862 р. та і з другими полтавцями (між ними і писавшого українські стихи д. Коніського) вислано до дальніх губерній, але в карі Строніна „українська пропаганда“ була більше причіпкою, бо ні в чому було обвинуватити, — а букварь був явним доказом в українстві. Тільки польські пани по правому боці Дніпра кричали на „хлопоманію“, і за ними почало потъбагати близше до Дніпра панство лівобережне, шчо повело за собою чутку про те, шчо ніби вишльуть кількох з молодехі з Кіжіва і Полтавщини до дальших губерній. Після того, як по допосу і з Переясловщини (кажуть, Трепова, тепер петербургського начальника міста) одвезено в Архангельск д. Чубинського (того самого, шчо потім працював по зазову і на гроші імператорського россієського географичного товариства над етнографичним описанъням правобічної України), кійівські „хлопомани“ написали протест проти „клевет“, котрі на них зводять панські реакціонери обох

проти нових школи по системі Песталоцці до того, шчо і школи розібрали по деревинам. От такі то по часті реальні бажанъня народу знати панську науку, по часті звички до старосвітського вченъня роздували вороги українства до того, шчо будім-то самі українські мужики не хотять знати українських книг. Ми знаємо, як один мировий посередник в 1863 р. д. Рахубовській, в Гадяц. пов. Полт. губ. начитавшись «Москов. Вѣдом.», довів одного старшину, котриі попереду роздавав хлопцям українські метелики, до того, шчо тої позбірав їх і отдав назад тому, од котрого він узяв їх. Нам самим тої старшина казав таке, шчо він довідався шчо писати по мужичому видумали лихі льуде нарощне, шчо б мужики не добрались до панської науки. Подібне, як розказував пам кн. Шир. Шихматов, казали і мужики білоруські. — Певно, вони не зовсім сами таке видумали, — однако на такі думки мужиків не можна було не звертати уваги і треба було їи обережно з мужицькою мовою в школи і попереду усього виготовити на тії мові такі книги, де б була та наука, шчо мужики вважають панською. Де поступували обережно і де мужики могли на ділі допевнитись, яка користь з науки на рідній мові, — там їх не можна було збити, як збив напр. нашого старшину д. Рахубовській, — це показує полтавська недільна школа 1860 року. Там попробовали учити школярів і по казенному і по українському, — а потім спитали їх, по якому їх учити дали, — так з 157 школярів 114 прямио сказали, шчо по українському (23 ученика були з москвинів).

боків Дніпра, і сам д. Катков приймав сей протест на листки своєї „Современної Літописі Московських Відомостей,“ хоч уже він перед тим спорився з „Основою“ за читання про українську словесність, виговорюючи російським українофилам, що вони „передражнюють“ простонародній говор, і похваляючи галицьких писателів з „Слова“ і „Наукового Сборника“ за те, що вони стараються приблизити свою мову до російської. (Д. Катков так судив од того, що йому справді була зрозумілішою мова панів Дідицького, Головацького і інших, але не ддя того, що-би послідні знали справді по російському, а лиш ддя того, що вони виробляли мову з церковно-слав'янщини, німеччини, латини і самої польщини, — а сі всі мови були відоміші д. Каткову і йому подібним, ніж мова народу руського на Україні) — і навіть було підхвятий кинений „Основи“ єврейським „Сіоном“, горлом жидівських лібералів в Одесі, докір у „сепаратизмі.“

Першій р'яд льудей, що дужче других подержав компанію польським панам у жалобах на хлопманію в школах київських, були попи. Тоді саме, як по всій Росії обесужувалось, як оснувати школи народні і як у Київському краю школи вже заводились, піднялось і друге діло: про підбільшання доходів духовенства, ддя чого в Петербурзі був наіменованій комітет при св'ятішому Синоді. Сей комітет, недовго думавши, догадавсь звести два діла до купи: получити життя духовенства тим, шчо би передати йому школи, се-б-то обложити сельські громади новим налогом, за котрих буцім-то будуть отці єреї учити дітеї. А як учили вони в краю київському, ми вже казали. Прибавим, шчо як завелись по Росії, окрім західних губерній, земські збори, то скрізь сельанські депутати протестували протів того, шчо би школами завідували духовні, і зајавляли, шчо в школах при церквах або нічому не учать, або ж нічому не виучують. Самі духовні, коли бачуть, шчо від їх требають справжнього учення в школах, признаютьсь, шчо їм ніколи: так случилось в дуже інтересному по ходу діла школьного, в Росії повіті Александровському губерні Катеринославської, — як видно з оповіщених не раз б. Корфом примірів.) Сьому заміру синодського комітету школи київського округу стали впоперек. Само собою јасно, шчо митрополит Арсеній особую своєю почитав себе в обиді заве-

деньням школ од міністерства, котрі јавно показували нікчемність јого заходів. Треба було підорвати хоч не перед дьудьми, так перед урядом київські школьні заміри і київську педагогичну школу. Дља сього вже було готове оружья, готові крики, пушені панами полькама і арендарьями-жидами: „Г. Јдамацька хлопоманія“ і „сенаратізм.“ За јіх го ј ухопились сторонники россіјського клерикалізму. Органом сејі інтриги против київського школьного діла став „Вѣстникъ югозападной Руси,“ которіј видавали в Кијіві професори духовної семінарії Говорскіј і Еремич. Обидва сі пани були родом Білорусси і мали звязки і з сотрудниками петербургської „Основы.“ У первих NN својіх „Вістник“ печатав історичні монографіјі д. Куліша, і шче в половині 1862 р. (№ 5) сеј журнал напечатав дуже гарьачу і з толком написану статтьбу „Что такое хлопоманы?“ — котора, јак кажуть, була написана украјінцем, видавцем „Ужинка рідного поля.“ Автор просив россіјську громаду не вірити польським брехням на молодіж придіпрьяньську і толкував, шчо, не беручи на увагу помилки і лишню гарьачість, прирожену молодому зростові, так звані хлопомани шчирі слуги народні і страшні польському панству, а не Россіјі. А нараз, ледви в пів року потім журнал д. Говорського став називати молодіж украјінську в Кијіві ворогами держави россіјської і народу руського, чи безсамовіжими, чи то ј самовіжими сојузниками польської революціјі — і докорьвав учену администраціју в Кијіві і міністерство народньої освіти в Россіјі, шчо вони однімајуть святе діло школ народніх у духовенства ј оддајуть у руки таких лиходіјів, јак хлопомани. (Дивись напр. статтьбу О характерѣ і дѣятеляхъ народнаго образованія.)

Тим часом і в других крајях Россіјі піднявсья такиј же саміј спор: кому віддати школи народні — чи духовенству, чи свіцькому начальству, міністерству? Питаньња се, јак самі добре знајете, је всеевропејське. Горло назадовнього табору „Московські Відомості,“ стало кричати за духовенство; за јого ж подав голос і „День“ газета московських славянофілів, котрі в питаньњах полігичних і соціальних (јак по ділу сельанського наділу, земського ј громадського самоуправленьња і т. і.) тоді стојали з „модою, вольною Русью,“ а тілько з причини свого московсько-православного богомольства стојали за духовенство,

хоч вони нераз може дужче других партій у Россії, напали на пороки духовенства, критикували архиєрејсько-монашеській деспотизм, стојали за свободу білого духовенства, за спілку його з громадами і т. д. Як бачите московські славјанольубці добре знали, шчо то за золоту теперешню всеросійська церква з її головами, — а все таки стојали за те, шчо в руки цієї „невісти Христової“ оддати шче раз народ з школою. Так їм затуманили голови православіє і памјать о старому московському царстві! Як одкручувались московські славјанольубці од того, шчо просто гльанути ділові в очі, видно з листу одного з них до одного з головних робітників школьного діла в Кијіві: „ја знају добре, писав він, шчо таке дісно тепер наші попи і архиєреји, і знају добре Вас, вірју, шчо Ви не станете навіть чипати православіја в школах. Але Ви все таки чиновники, — значить, зло пімецьке, а попи теперішні хоч зло, та своје! (І чого воно своје, — а не византійське, коли вже так?) З цього бачите, яку силу мајуть в головах буцім то вольнодумних і розумних московсько-папських пророків — пусті слова. Другий пророк, скоро затемнивши славою дд. Аксакових, — д. Катков, шче смілівше гравсь словами: спор за школу в київському краю, писав він в „Москов. Відом.“ јесть спор „церкви, начала свободи, і государства, начала регламентації.“ Це б то митрополит Арсеніј — начало волі, а ми грішні — начало регламентації!

Се вже були часи польського повстання, коли в Россії, де не звикли до таких діл, ні до јакого небудь політичного життя і незаборонного, вольного спору і обміну думок, став заводитись звичай примішувати до всякого діла і спору „польську справу,“ польську інтригу“ і т. д.

От наші назадовці ј стали зводити до купи російській нігілізм і польську рухавку, та ј докоряјучи міністерству освіти, шчо воно не відаје духовенству школ народніх, винили його, шчо воно хоче в школи ввести нігілізм та через те служити і польській революції. Треба сказати, шчо міністр д. Головин зробив діло великої безтактности, котре дало багато сили ворогам його шче доволі незлих намірів у школьному ділі, його легенького противенства клерикалам, схожого з тим, јаке вів Дьуріји, міністр Наполеона III. У ті часи појавилась за границеју політична книга Скедо-Феротти *Que fera-t-on de la Pologne?* (Скедо-Феротти

— псевдонім німецького барона з Чернігівської губернії, Фиркса, агента міністерства фінансів російського в Бельгії; він видавав не мало брошур про Росію по французькому і по руському одну проти Герцена). У сій книзі головна дума була, шчо Польщі треба дати автономію і конституцію, але руському урядові нічого турбуватисья, шче се може стати приміром і руському народові потребувати і собі того ж, — бо Польки народ розвинути і до свободи стигли, а руські ні; на розмови, шчо мов би то в Росії є громадський голос (*opinion publique*), по думці Скедо-Феротти оглядатись нічого, — бо після цього можна сказати, шчо і у баранів, шчо скакають на луках через палку, є „громадський голос.“ Така безтактна постава принесла велику шкоду і дльа польського і дльа російського політичного розвитку, бо в ті часи загально була піднята річ у Петербурзі про конституцію, про котру натякало і в патріотичних протестах проти нот держав західних дворянство петербургське, тверське, нижегородське і ин. і сам царь в одповіді петербургським депутатам говорив, шчо призове в свій час громаду на поміч урядові в державних ділах. Пом'януті слова д. Скедо-Феротти мали тим більшу вагу, шчо на їх гляділи, як на голос де-яких високих сфер в урядових кругах, скупившихся коло Константина Миколаєвича. Міністр Головин, як усі знали, підручник сього, додав ваги такому голосу тим, шчо розіслав книгу Скедо-Феротти по університетах і гимназіях. Така безтактність і д. Скедо-Феротти і міністерства не могли не образити громади російської, і в противенстві, котрі вона визивала, змішувалися дві мислі; перша: „коли полякам давати конституцію, то і нам;“ друга: „коли нам не давати, то і їм не треба.“ (А тут поляки шче більш затемнили всім голови, бо почали повстанья не тільки на польській землі, а і під Київом). Одначе найбільш розсилка книги д. Скедо-Феротти визивала по Росії нелюбов до поляків, шчо „он мовляв — як вони підходять до уряду російського,“ і нелюбов до міністра Головина, „он як він гнушчаєтьсья над руською громадою, рівняючи її до баранів, і як продає її полякам.“

Ті партії, котра не хотіла волі ні руським, ні полякам, а хотіла темноти в школах, така безтактність дд. Скедо-Феротти і Головина була на руку, і горло того табору д. Катков, підняв великі і на вид вольнодумні

крик проти міністерства. А як до Москви дішли киявські попівські жалоби на хлопоманію і українській сепаратизм, буцим-то покриваемиј учебним начальством, то табор Каткова прибавив ще нову вину міністерству освіти; так зложилася формула, котроју років за вісім грався Катков про нігілізм і сепаратизм “видумані польскоју інтригоју на згубу державі россијські, котра-то інтрига залізла і у високі круги і відтіля розсаджує і піддержує все погубне для Россиі“. До сього прибавився і національно-державній централізм, котриј з того часу став народжати́ся в Россиі і взяв собі за примір Франціју та Пруссіју; бо до того в Россиі проти волі земель і народів стојало тілко чиновницьке самовольство і звичка до старовини, як в царстві самодержавнім, але не національніј централізм, як ми бачимо на приклад і в конституційних німецьких державах, як Пруссіја і Цислитаніја. Сеј дух національного централізму з опаскою подививсь на те, шчо в проєкті міністерським школьного уставу стојало слово, шчо навченєнє мусить бути на „отечественіј“ мові, — слово, котре, як кажуть, само міністерство толкувало для полуднє в Россиі в духу вигодному для українофілів.

Так ось як з пансько і ксьондзівсько-польських, жидівсько-арендарських, православно-попівських і великопансько-чиновницьких голосів зложивсь тој крик, шчо проішовши через уха московських „англійського клуба, старінних вєрних членов до гроба“, — вирвавсь в 1863 р. з „Московскихъ Вѣдомостей“ проти всього українолюбивого, особливо проти української мови в українських школах. До московських спасителів цілости держави і православної віри пристали і перельакані розмовами крестьян про „слухниј час“, тоб то такиј, шчо всі козаками будуть та землю получать, — пани лівобічної України, потомки „дурних гетьманів“ і полковників, шчо розікрали Україну, навіть і такі, шчо перед тим козаколюбствовали з Шевченком і потім з Кулішем.

Московські славянофіли в „Дні“ ще не зовсім розгубили тоді своєїї прихильности до всіх славян, до „хлопства“, до земшчини і самосправу крајів і на половину боронили українців і д. Костомарова, — терпльучи од д. Каткова докір, у них „двоїтьсья в очі“. (Цеспор подрібно розказали ми в статьгах „Восточная полиј

тика Германії и обрусеніє; Вѣстникъ Европи 1872 г. №№ 2 — 5) В петербургських виданьнях тоді теж ще держались сліди сили Герцена, Добролюбова, Чернишевського і т. д., — і за українців стояли з газет Сп. Вѣдомости і навіть „Голос“. Сам д. Костомаров на одному обіді виголосив анахтему проти усякого шчо задума одірвати Україну од Россії, — але нічого не допомогло! Проти слов д. Костомарова Моск. Вѣдом. поставили противумосковські слова галицької „Мети“, пропускаючи усе, шчо говорилось в „Меті“ проти поляків. Та все одно, шчо не говорив д. Костомаров і другі українолюбці, — тоді всі охоче слухали крик проти „польської інтриги“ і „обаламученого неју нігілістичного і сепаратистичного панургова стада“, ніж які небудь резони. — Староруській табор взяв верх над молодим, — а з цього молодого по столицям були дежакі, шчо навіть сердились на українців, чому вони справді не повстають та ще за одно з поляками. А всім здавалось, шчо тепер, коли пішла в гору висока політика, — не до школи і школьних книжок;

От тоді то, при таких обставинах, в 1863—64 р. р. і були виготовлені укази, которі витіснили мову українську з діла освіти народу на Україні.

Не тільки в новім уставі школьнім 1864 р. слово „отечественній язик“ було замінено словом „русский“, шчо значило „казенний“, — через шчо українську мову витиснено з школ, — куди вона як ми бачили стала входити, (сми начальство в Россії робило тільки те, шчо і Франція, Пруссія і т. п. держави), — але начальство придумало таке, шчо пахло зовсім не духом нашого віку і в наших часах ніде, окрім Россії, неможливе — а іменно: навіть без закону, а потаїно, „адміністративним порядком“ заборонено цензорам пропускати у печать всьакі книжкі українські, шчо можуть іти в школу. Сьвятіший Синод знов від себе заборонив такі ж книжкі церковні, а через два роки опісля заборонив і проповідь на „простонародній мові і с простонародніми словами“. Приготовлені д. Костомаровим книжкі зістались без видапньа, а так само і похвалне академієју наук евангеліє. Росказують за вірне, шчо синод заплатив типографії за дозволене попереду вже виданье II-го випуска оповідань Опатовича, шчо тільки воно не виходило в світ. Кажуть также, шчо міністр внутрєнніх діл, Валуев,

говорив д. Костомарову, шчо се забороненє не е докончене, а тілько начасове задержанє до менше смутного часу. Цензори так стали усердствувати, шчо як у Київі печатавсьа букварь д. Максимовича, котриј увесь був писаниј по церковнославјанському і казенноруському, а тілько в кінці мав одну карточку українських пословиць, — то і сьу карточку счистили червоним карандашем.

Так завелось з 1863 р. у Россії, шчо по українському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і філософію Гегелья перекладати на українську мову. Тілько того, шчо було б правдивою пишчею дльа народу, не можна стало печатати. Колись то у Россії і Великороссії і Малороссії піднімали спори про те, як широка мусить і може бути література українська, — чи така ж усестороння, як і россијська, чи провінціальна і простанародня, тілько на „домову потребу“, як казав „День“. Тепер заборонено саме літературу „домову“, „простонародню“, котру признавали користною і московці. Заборонено було печатати школьні книги, навіть мішані, українсько-московські, — такі іменно, які радили писати педагоги в самому „Журналі Міністерства Нар. Просв.“ при тому ж самому міністерстві, при которому і сталась ця заборона.

Наука і школа мусила склонити голову перед високою будім то політікою, — а на самому ділі перед розсерженим крепацькою волею паном, невіженим монахом і перельаканою поліціею, — которі знајшли собі „вмокајушче в розум перо“ в руках перегнаного молодшими головами і через те розльутованого московського профессора!

Слава цього спасителя цілости Россії виросла між инчим на темноті 14 мильјонів українців в руськім царстві.

Тут вже мусимо залишити на кілька часу статтю нашу в „Правді“ і прямише глянути на те, що наробили укази 1863 р. в сільських школах українських, — которі тоді тільки що починали заводитись на правім боці Дніпра під керуваньнем кеївської „Временної Педагогичної Школи“. Говоримо так, бо учивші в ній не тільки приготовляли будущих учителів, але були і школьною радою, без которої нічого не робилось в ділі закладання школ сільських в трьох губерніях. Сталось це не по якому небудь уставу і не по умові, — а само собою. Усі, хто вчив в тій школі, працювали не за гроші, а по волі, були щиро зацікавлені в тому, куди підуть їх ученики, знали їх, знали, хто з них може винести, могли дати раду, куди кого приставити. А д. Тулов, бачучи те і знаючи, натурально, обертався за радою до учителів, розказував, при яких обставинах буде яка школа і т. д. Ми не станемо одрікати ні в д. Тулову, ні в д. Вітте щирості до того діла, в которому була і наша частина, через те тільки що вони були начальством, генералами. Ми мусимо признати за ними за ті часи і щирість і широкиї погляд на діло, — хоть гріх генеральства, звісно, лежав і на них і виїавивсь опісля, коли настали нові порядки, — а дд. Тулов і Вітте не протестовали проти них, хоч мусили добре знати, скільки було правди в тих нових порядках. Ну, та ми, хвалить бога, не в Англії, — де льуде поважающі себе не зостаютьсь в міністерствах, коли не по їхньому робитьсь! На тої час, 1862 — 63 рр. в усякім разі в школьному ділі в Київі вспіла було виробитись мало по малу жива нитка між учителями педаг. школи і інспектором у гору і вчителями сільськими в низу. Нитка та не рвалась і після того, як учитель ішов на село, — а піддержувалась обїздами інспектора і розказами його в раді школьнії, листами учеників-учителів і т. д. То було живе тіло, одухотворене щиростью і любовію до діла, — тіло, яких не дуже то багато було по казенній Россії, которе могло розростись на користь науці і народу, як могли розростись школи недільні, як ростуть вікові спілки льудські в Англії і Швейцарії, шчо ними пишаютьсь краї і шчо скрашуют гострі, колючі противенства між льудськими таборами, і потроху дають зростати новому тілові братства між льудьми. І як недільні школи, як всі такі зерна

SK ČSSR

6

SLOVANSKÁ
KNIHOVNA

добра, Временна школа київська була заглушена, а потім вирвана невіжними слугами казенної Росії слідом за криками проти „нігілізму і українофільства“, шчо мовляв, завели гніздо в тій школі.

Доволі подрібно описана „Вр. Пед. школа“, діла її і підкопи під неї в секретній записці Н. П. Барсова, посланця міністерства в 1863 р. (тепер проф. варшавського університету) з которої коротчі витягі зроблені в статтях д. В. Шульгіна „Югозападный край въ последнее двадцатипятилѣтіе“, шчо печатались в „Кіевлянинъ“ в 1864 — 65 рр. Тепер у нас нема під рукою, ні записки д. Барсова, ні статеї д. Шульгіна. Ми мусимо зложитись на нашу пам'ять та на статеї д. Константиновича (одного з теперішніх інспекторів шкіл в правобічних губерніях) в II т. Зап. Югозап. Отд. Ими. Р. Географ. Общества: „Нѣкоторыя данныя о народномъ образованіи въ Югозап. краѣ“, — хоть в ній розказано про школьне діло за ті часи дуже неповно: теперішні бо чиновники міністерства нар. просвіти не дуже радо говорять про те, шчо робилось поперед них.

„Временну Педагогичну Школу“ називали розсадою нігілізму і особливо українофільства в школи сільські правобічних губерній. Записка д. Барсова і потім „Кіевлянинъ“ задержали імена тих, котрі були в тій школі, як казав „Кіе—нъ“ „безкористними дьєятельами“. То були: окрім Т у л о в а (тоді інспектора училищ, потім помішник куратора, тепер в отставці) С л і п у ш к и н (тоді інспектор II гімназії, потім діректор) Р о с т о в ц е в (тоді учитель I гімназії, тепер окружній окружній інспектор) Х у д з і н с к і й (учитель II гімназії, потім інспектор обруситель в Польщі) П ь а с е ц к і й (учитель II гімназії, тепер інспектор в ній); студепти університету: Ф. Л е в і ц к і й (колись распорядник новостроєнської недільної школи, потім інспектор обруситель в Польщі, тепер теж в Київській Окрузі, коресподент „Кіевлянина“ і „Московскихъ Вѣдомостей“) П. Ж и т е ц к і й (тепер учитель в Кієвск. воєнн. гімназії, написавши О черк ъ И стор іи З в у ко в ъ М а л о р у с с к а го Н а р ѣ ч іи) Н. Шульженко (колись распорядник Кієво-подольсь. нед. школи, потім інспектор народних училищ Київського Учебнаго Округа, потім діректор полтав. гімназії, тепер діректор колеґії, — лицеїа Галагана) А. Т и ш ч е н -

к о (здається, тепер судейний слідователь в Липовці Кіїв. губ.) М. Драгоманов. *)

Ми не маємо ні права, ні поводу розказувати, яких хто думок державсь з наших товаришів по школі педагогічній. Вони не об'явили їх печатно. Ми можемо говорити тільки за себе. Ми ї тоді, як і тепер, вважались попорченими гріхом нігілізму, не без гріха і українофільського, — хоч

*) Дд. Барсов і Шульгин говорять також про «нѣкоторыхъ» профессорів університету, що бунім то теж прийняли часть праці в Времени. Пед. Школі. Але ніяких таких профессорів там не було, окрім д. Гогоцького, котриї пристав до діла не в самому початку. Що винесла школа з його праці можна бачити з двох slučajів. Пам'ятаємо інтересну книгу, куди один ученик думав записати «лекцію» не прости, а «ординарного профессора un-ta», і те, як ученик написав великими викуртасами на книзі: Лекції Педагогіки ордин. проф. і т. д. І що ж? Пришов профессор і почав: «в воспитаніи дѣе-ствуєт субъект і объект. Соєдіняєт їх метод» і т. д. і т. д. Ученик нічого не второпав і не записав. Коли це чує: профессор вопроша сам себе: «Какаї же тому причіна?» — Ученик радї і пише: «какаї же тому причіна?» — «Весьма простаї!» відповіда сам собі профессор. — «Весьма простаї,» --- пише ученик. — Але далі пішли вїять субъекти, субстрати і т. д. Так із всього курса в книзі тільки ї зосталось, що заголовок та — «какаї же тому причіна?» — Весьма простаї! --- А один раз стрічаємо ми пр. Гогоцького. — Ви би зашли ко мнє в субботу, говорить він, поговорілі би, как поставіть на ногі педагогіческују школу. — Да она стоїт уже больше полу-года. — А ви видаєте Тулова? пита далі. — Да. — Ви би попросілі жево купіть одну книжку дльа бібліотеки школи. Я би сам купілі жево, да дьенге нєт. — А сколько она стоїт? — Да копьєек 50!» — (Профессор получав тоді 3000 р. жалуванья і мав доми в Кіїві!) Проф. Го-ї тепер завзято виступа проти українофільства. Не знаємо, чи не бачив він його тоді в Вр. Пед. Школі, чи що, — тільки ж він тоді мовчав. А на скільки він міг боротись з ним перед учениками, — це показують два розказані нами случаи. І це був один тільки чоловік, котрого кїївська alma mater дала школі, од котрої починалось велике діло помочі нашому сільському льуду пізнати самого себе. Ні, там, де грошеї не платять, — там наші казенні учені не показуютьсь! Друге діло — в банки, або в городську думу! А патріотизм можна дешевше показати — адресом цареві, Горчакову, або ї Каткову! І недільним школам, хоть вони були спершу в моді, профессори університету не дуже-то помогли. Павлов було зібрав з них щось рублів з 40 усього грошеї, — а як мусив одїзжати, то насилу знайшов одного, шчоб на своје місце доглядарем поставити і то вже молодого (д. Ромера), а поступивши потім намісь цього пр. Абашев (тепер в Одесі) так шче написав в смутні часи 1862 р: донос на шчо-дєнну школу, шчо завели студенти дльа де-кого з учеників школ недільних, а ректор Іванішев вигнав їїї з хат університету.

з другого боку і тоді, як і тепер, нам дорікали з де-яких українофільських кружків нашим „космополітизмом“ і „москофільством, — хоч ми і тоді, як і тепер, цінимо Россію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Бєлїнського, Тургенєва, Добролюбова, Чернишевського, — а не Россію Миколаја Павловича, і думаємо, шчо тільки тоді українці зможуть висвободитись з під казенної Россії, як добре переварять те, шчо виготовила неказенна Россіја, і тоді обіјдуться без неї, як сами безпосередно переложять на українську мову ті новоевропејські думки, шчо доси доходили і доходять до них найбільш чере: всероссієське письменство, хоч і просіјане царьської цензуроју. Ми не ховали ніколи того, шчо ми думаємо про Россію, Україну, Европу. І все таки ми працювали, як і другі, в Педагогич. школі і скажем прьамо, не бачили великої одмини між духом нашої праці і тих наших товаришів, котрих ми поіменовали. Як бачите, і потому, шчо з ними сталось, вони не діјшли до нашого „сепаратізму“ і „нігілізму!“ Звісно, у де-кого з них була хоч легенька думка виставитись тим, шчо було лубезно і начальству. Та живе діло тим і росте, шчо дльа нього працюють не з самого тільки зреченьня усякої вигоди, — а і тим, шчо як воно налагодитьсь, то усякіј робить, як треба, як инакше і робити неслід. Отже Вр. Пед. Шк. в Кијіві так налагодилась, шчо в ній наперед кону виступило, як би навчити лубеј најліпше розуміти таку, чи иншу науку і вчити неї других; — і кожний з нас тільки про те і думав. Звісно, кому довелось, як нам, навчати політичної науки (руської історіі), тој показував јіјі такоју, јака вона була і јєсть, не ховајучи ні світла, ні пльам в ціј історіј од најдавнішчих часів до самого 27 Апр. 1863 р., дня, коли було коло Кијіва повстання польаків. Ми думали довести будучих учитилів школьних до того, шчоб вони знали, серед кого і серед чого вони працюватимуть і куди јім приставати з својеју школоју, — чи до розуму і мужика, чи проти них.

На Вр. Пед. Школу Кијівську стали нарікати попоред усього пони, — шчо мовляв би-то вона хоче „одтерти школу од церкви.“ Одже, шчоб обіјтись в сільських школах без церкви, то-б-то без попів, звісно, ніхто тоді, тај доси з тих, шчо мајуть діло з казенними школами в Россії, — і не думав! В Россії шче ні разу не піднімалась розмова про

те, об чім говориться дуже голосно по всій Європі, то б то про зовсім безпопівську школу, котра єсть навіть в Голандії, хоч коли де, то саме в Россії на правім боці Дніпра, де перемішані православні, римсько-католики і жида, або там, де єсть багато роскольників, — здається, само начальство мусило б подумати об тім, шчоб, переішчи науку церковну з школ в церкви, злити усіх різновірців в один люд школами чисто світськими. І ми це розуміли в 1863 р., і думали про те, як би ї дітеї католика чиншовика і бідного жида притягти в школу побік з дітьми православних крестян, та ми дальше не јшли, јак тільки шчоб в школі не панував попівський дух, котриј би одганяв католиків і жидів, та шчоб піп не зајідав світського учителя і јого науки. А попам хотілось просто, шчоб або ніјаких школ не було, — або шчоб вони брали гроші і нічого не робили, і шчоб про те ніхто не довідавсь з мирян і не мав права спитати попів, куди вони поділи ті гроші, шчо дані на народнју школу. Розсердившись на педагогичну школу кијівську за те, шчо вона јіх виводить на чисту воду, — попи стали дорікати јї безбожністьју, а далі украјінофільством. Отже именно украјінофільство з усіх тодішніх молодих таборів було најприхильнішче до християнства і навіть до православія. Украјінофіли ніколи не бачили тільки і світла, шчо в православїї, јак московські великоруссофіли, — а все таки не рвали з ним, јак всеросійські западники, ітгілісти. Навіть прихильники вольного розуму, раціоналісти, з украјінолюбців, часто з одного того, шчоб подобатись народові, готові були не рвати з усім, шчо приросло до нашого народу з християнства і православія. А старші з них так і дуже велику ціну давали в науці народній християнству, особливо евангельському, — за јого прихильність до бідних, пророкам за јіх завзјату шчирість проти неправди, мученикам за твердість. Д. Куліш видав проповіді попа Гречулевича; в ряду книг, шчо задумала видавати петербурська украјіньська громада, — буб переклад біблії, — перша книжка, видана Костомаровим, були „Оповіданьня з св. Письма“ попа Опатовича; кијівські студенти — украјінофіли готові були печатати маленькі Четві-Мінеї,“ житьтя свѣтих, љубимих народом, або таких, шчо визначались на свіј лад људьскістю. *) Може б јака небудь мен-

*) Ось шчо писав д. Костомаров в «Основі» (1862 р. мај) в сть-

ше старозаконна, не така мертва церква, як наша, вмiла б покористуватись такими вчинками тих лъудей од котрих можна б було ждати зовсiм иншого, а не прихильности до себе, як вмiла б покористуватись тим духом, шчо веде наших крестъян до штунди. Так певно зробила б церква протестанська. Та навiть i римська, навчившись гiрким способом за часи великої змiни (Реформації) i великого повстаньня (Револьуції) французького, шчо то значить не

тi «О преподаванiи на малорусскомъ языкѣ»: «Что бы ни говорили модные прогрессисты, которымъ кажется удобнымъ навязать народу материализмъ, — народъ съ омерзениемъ отвернется отъ ихъ ученiя, коль-скоро замѣтитъ, что прежде всего, подъ видомъ этого ученiя, хотятъ посягать на святыню его сердца. Народъ южнорусскiй способенъ съ любовью принимать образование, если оно будетъ ему даваться въ православно-христiанскомъ духѣ. Православное христiанство было въ продолженiи многихъ вѣковъ основой его нравственной силы; за православiе страдали его предки; православiе слилось съ его существомъ; да и самое православiе южнорусскаго народа гораздо духовнѣе, жизнениѣе, внутренно-сильнѣе чѣмъ нѣкоторые полагаютъ, и не состоитъ, какъ часто у великоруссовъ, въ соблюденiи однихъ внѣшнихъ обрядовъ. Во всякомъ случаѣ, если бы мы сами, въ этомъ отношенiи, стояли подъ влiяниемъ иныхъ взглядовъ, то все-таки не смѣемъ *насильственно* (?) подкладывать народу чуждыя ему нравственно-религiозныя или иррелигiозныя начала, противныя тѣмъ, съ которыми онъ родился, сросся, сжился. Когда его умственный кругозоръ расширится, тогда онъ самъ выработаетъ себѣ сообразную сферу идей, на основанiи новыхъ для него данныхъ въ природѣ.» Не знаємо, чи треба нам тепер шче споритись з д. К.—вим, которiй говорив в 1862 р. те, шчо тепер говорити безукраїнськи українофiли i безнароднi народовцi львовської «Правди» i «Просвiти» i проти чого говорить те, шчо розказує сам же д. К.—в про мужика-раціоналиста, Грицька-малъара, шчо читав i бiблiю, i свъащченну iсторiю, але кидавсь бiльше на арифметику i космографiю: «Онъ зналъ священное писанiе изумительно, — каже д. Костомаров (*Основа*, 1861, Апрель, *Воспоминанiе о двухъ малъарахъ*, 47) и могъ потягаться въ текстахъ библейскихъ съ любымъ поморскимъ начетникомъ. Но замѣтно было, что не чувство благочестiя влекло его къ такому чтенiю: онъ искалъ въ немъ того, что называется положительнымъ знанiемъ. Любознательность Грицька обращалась бoльше всего на материальную природу и странно было слышать, какъ онъ задавалъ себѣ вопросы, давно уже рѣшенные физикою или естественною исторiей, и искалъ отвѣта то въ библiи, то въ Иванѣ Выжигинѣ Булгарина, то въ повѣстяхъ Марлинскаго. Одинъ помѣщикъ, получившiй образование въ харьковскомъ университетѣ, началъ давать ему книги и расширилъ кругъ его чтенiя. Грицько читалъ ихъ съ жадностiю. Ему подарили Всеобщую Исторiю Аббата Миллота, популярную Астрономiю и курсъ математики, и онъ былъ вѣ себя отъ восторга.

Нѣсколько лѣтъ не видалъ я Грицька послѣ этого, но случай при-

оглядатись на громадські думки, — певно попробувала б обернути на свою користь такий рух, як Костомаровський, і виробила б з українолюбства щось небудь подібне, до старо-хорватства, старо-словінства, до старочешства, в которому і гуссівець (гуссіт) Палацкії шов в ногу з кардіналом Шварценбергом Але, — „к сожаленью іль к счастью“ — наше казенне мертв'яцьке православіє, также само, як наше світське начальство, — котре теж могло б користуватись з українства 1860-х років, хоч би в спорі з польським панством, не терпить нічого живого, бо чує собі в ньому смерть.

„Профессор казюпнії, — говорив колись куратор і генерал-губернатор в Київі, Бібіков, — слідовательно, харошії, а слідовательно ні шікать, ні апладіровать јему нє смєјетьє!“ Так розсудили і наші наслідники апостолів про вигадки дд. Костомарова, Куліша і студентів-українофілів: „хто шче јого зна, шчо вијде з того, як народ буде розуміти біблію? — хай ліпше зостајеться по старому!“ А коли шче зачепили світські учителі і школи кешєнь у пощівську і пиху митрополитську, — то

вель мене увидѣть его въ томъ же селѣ, въ 1845 году. Грицько былъ уже женатъ на крестьянской дѣвушкѣ изъ своего села, имѣлъ свою собственную хату, платилъ оброкъ и занимался малярствомъ, выручая насущный хлѣбъ на иконахъ. Безъ посторонняго руководства, Грицько уразумѣлъ свою книгу — курсъ математики и, съ изумительной правильностью и вѣрностью, рѣшалъ трудныя алгебраическія и геометрическія задачи. Онъ прочиталъ уже физику, зналъ изложенные въ ней законы природы, любилъ толковать объ опытахъ, которыми человѣческой умъ достигалъ до уразумѣнія этихъ законовъ. Но библіи онъ уже не читалъ и, вообще, его мало занималъ священныи кругъ.» Окрім цих слов самого д. К—ва, багато казок народніх про св'ятих, бога, попів, приказок про церковні речі показує, шчо між нашими мужиками јесть вольні розумники (раціоналісти), звісно, в сповитку. Але перед д. К—вим, тоді як він писав свої слова, носились мрії јого молодих часів, часів київського Кирило-Меходіјського кружка, про очищене христіанство, шчо всіх лубить, особливо бідного, мужика, шчо стоїть ділом проти кривди, готово боротись за народ. за народність і т. д., — мрії, котрих сліди бачимо ми в віршах Іеремії Галки і Шевченка, мрії пролетіли тоді і по западу Європи, по Гвєрації, Ламєне і т. д., змішујучись то з Мацінізмом (у італ'янців) то з соціалізмом. (у французів) — тепер у јужнонімецьких демократів. Тільки такого христіанства, яке снилось Ламєне та Шевченкові, ніколи не було, а з тих пор, як завелась церков, попівство, то ј бути не може нічого і оддалєки подібного јому. Теперішнє попівство стоїть скрізь за дужчого, і, коли треба, то готово і

ді апостоли не задумались стати шпіонами і підняти крик про „сепаратизм!“ Так ще раз було показано, шчо Россія зовсім не така земля, де б старе скільки небудь мрилось з новим, зовсім не земля „компромисів“ і розміреного поступу вперед. Чи краще воно так, чи ні, — тільки митрополит Арсеній і Святьєшії Сінод вилічили по країні мірі молодших українців од всьаких замірів згоди з христіянством, од всьаких мрій про спільну працьу з поукраїнними попами і т. д., од тих мрій, которі живуть ще в головах більшої части галицьких українофілів і всіх маж же западно-славянських народольубців. Так само все те, шчо начальство світське і церковне робило зо всіма вчинками молодіжі 60-х років служити народу, не ламльучи одверто з основами держави і церкви, — одучило молодіж од всьаких мрій, шчо може бути яка небудь згода між одвертими пјавками і гасильниками світла в народі — і пријательями народу. Тепер можна подьакувати за таку науку, — хоч вона дорого обіјшлась і обходитьсья.

Молодіжі наука ця коштувала років з пјять сна (1864—1869), а всім коштује і досі того, шчо нема в Россії ніякого навіть слабенького вчинку, котриј би вменшував бідноту і темноту народньу, поки цілком не переміньасья теперішні порьадки. Так ось один з таких вчиночків, школьне діло в правобічної Україні, — пропало або заснуло

од Христа одректись, або перекрутити слова його по својому, коли не просто сховати їх. Ось через шчо попівство скрізь було проти того, шчоб перекладати і бібліју на мужицькі мови. Як обернулось з тим попівством на Україні, — сказано у нас. Теж саме бачимо і в Галиччині, де попи старої партії ворогують проти того, јак проти «україинства», а попи будім то української партії цілком холодні до перекладу св. письма, виданному д Кулішом, а свого теж не дајуть, а «українофільська» «Просвіта» хоч і шчо року справлять роковини Шевченка співами і пивами, зовсім і не дума розказувати про таку релігіју, про котру думав Шевченко: про те, јак пророки виступали проти царів і первосвщашчеників, јак Христос навчав, шчо багатому важко в царство небесне пројти, або јак у первих христіјане усе було спільне, — а годује народ казками про те, јак св. Миколај по воді ходив, а св. Јуріј зміја вбив, — а «народовська» «Правда» каже, шчо це значить «морально піднімати народ» — Инакше ј бути не можеть з усьаким попівством, — а нема віри без попівства!

слідом за тим, як побито було українофільство в 1863 році. —

Говоримо сміло: пропало, або заснуло, і беремось запевнити те, навіть призиваючи в свідкі льудей служащих і цифри з статьї інспектора Константиновича. Прибито було діло школьне в правобічній Україні не тільки через те, шчо пририта була народня мова в книгах і школах, але і через те, шчо верх попів над українолюбцями був верх темнолюбців в загалі над приятельями освіти. Ми бачили, скільки совітів гімназії подали голос за те, шчоб учити в школах українських з початку по українському. Ті всі льуде, шчо таке говорили, не були українофілами, а шче менше сепаратістами. Вони були тільки льудьми, котрі шанували науку і школу, або стидились не шанувати їх *). Тепер вијавилось, шчо дьячківство і поліція вишче науки! Значить науку можна і по боку! Далеко не українофіли була і більша половина учителів в київській педаг. школі, — а всі признавали в ній, шчо учитель перш усього мусить бути проводником науки і пошани до народу українського. Тепер і тут взяв верх ладан та палиця десьацького.

Перед вакаціями 1863 р., після прилюдного экзамену будущих учителів сільських, прошчавсь

*) Спершу саме підлегле митрополитові київському попівство, навіть такі льуде, шчо не похваляли зросту великого українського письменства, не сміли говорити, шчо треба зовсім не пускати української мови в школи. Так в «Трудахъ Кіевской Духовной Академіи» за Май 1867 р. була напечатана статьга «По поводу распространения грамотности въ юго-западной Россіи», а в ній були такі слова: «мы не исключаемъ совершенно употребленія малорусскаго текста въ букваряхъ и книгахъ для народнаго образованія», — а далі: «Какъ ни скудна, или лучше сказать, какъ ни ничтожна, малорусская книжная литература, мы не отвергаемъ ея пособій для народнаго образованія».

з нами, учителями пед. школи, попечитель д. Вітте і в повному сборі сказав, шчо він мусить подькувати всіх вчивших в ній, а особливо студентів, за їх гарбачу працьу, і шчо він дуже радий, шчо кїкько з них покінчало курс і матиме право стати вже в пед. школі зо всім нарівні з учителями гімназій. Приїхали ми після вакації — і перше, шчо почули, — це те, шчо нас не пустять вже в пед. школу, шчо міністр велів замінити нас „чтобъ сдѣлать уступку общественному мнѣнію“. На наше місце поступили другі за гроші!*) А в 1864 р. новий попечитель кн. Ш. Ш. перемінив і тих, хто верховодив школьним ділом, (замість Тулова і Сліпушкина, попереду Ростовцев, потім діректор 1 гімн. Андріјашев, над которим нема того чоловіка в Кїїві, починаючи з самого начальства, шчо не сміјавсь, — потім смотритель повітового училищча — вже пього доволі! — Ільїнскій, которій бїльше правив купленим князем у казни селом, ніж школами, — потім знов Андріјашев). Тодіж скасовано роботу над читанкою нашою, а в кінці 1864 р. і саму пед. школу.

Коли поглянути по статті д. Константиновича на число заложених в трьох губерніях сільських школ, то виходить, шчо в першій рік керуваньня Вр. П. шк. при одному інспектору (д. Тулову) при грошах тїлько 10,000 р. на все діло, — було заведено 26, та в другій (коли вже попівство почало підкопуватись під діло), при 15,000 р. на все — 18 школ, — всього за два з лишком роки до прибуття кн. Ш. Ш., — заложено було в кїївськ. і под. губб. 43 школи та на 7 школ було

*) З усіх якось застававсь д. П. Левіцькїй, поки не поїхав в Польщу.

зроблено записів (а одчинені були ті 7 шкіл під кн. Ш. Ш. тільки за п'ять років). Під кн. Ш. Ш. про школи клопоталось троє верхніх начальників і по Волинській губернії їздило шестеро чоловіка, (Барський, Богатінов, Страшкевич, Невгадов, Рафальський, Холодовський) котрих волинський архієреї прозвав *каліками перехожими*, як дльа сміху прозвали в Київі увесь причт кн. Ш. Шахматова. Так ось всі оці каліки перехожіі за п'ять років з лишнім (1864 — 69) заложили на Волині 15 шкіл, — так шчо як присчитати до них і згадані 7 шкіл в Под. губ., то і тоді виїде, шчо за часи „господства калік“ було одчинено за п'ять років всього 22 школи!! Це були часи, коли по київському округу звертали назад в скарб по 200,000 р. в рік, як непотрібних!

З 1870 р., вже під новим начальстром генерала Антоновича з казни призначено по 30,000 р. на народні школи трьох правобічних губерній і поставлено шість інспекторів, а з 1873 р. дванадцять, котрим начальство поодвело „райони“, мов кріпостям, чи комендантам. Ці кріпості самі коштують до 30,000 рублів в рік, коли не більше, а заложили вони у купі з мировими посередниками в 1870 р. — 9 шкіл, в 1871 р. — 52 шк., в 1872 р. — 29 шк., в 1873 р. — 27, в $\frac{1}{2}$ 1874 р. — 8 шк. (замітим однак, шчо *ішоги* д. К — ча не зходьтьсьа на 5 шкіл і шчо він посчитав в нові школи і деякі з тих, шчо були тільки *перероблені* по новому уставу в т. зв. однокласні школи). Як порівньати число льудей і грошей, — то виїде, шчо перші часи Вр. Пед. шк. виїдуть часами найбільшої праці дльа діла нар. школи в трьох правобічних губерніях, — а праці тої не можна і рівньати з працею калік перехожих, шчо

закладали в сім-вісім чоловіка тільки по 3 школи на рік (а ми знаємо случаї, коли вони замикали вже бувші школи, тільки у д. К — ча те чомусь не показано). Та як бачили, і під доглядом 12 комендантів „раїонів“ число школ в трьох правобічних губерціях вбільшується далеко не рівно. Вже як не мало дба о школи мужичі панське земство, а все таки більш тих раїноначальників, хоч воно і не говорить про те, шчо треба підняти у гору пригніченні ляхами і увільненні царським начальством народ *).

Далі усякі зна, шчо в сільському школьному ділі в Россії багато залежить од інспекторів, а особливо в чиновницькій Россії. От же по правді кажучи, думаємо, шчо і само начальство київське признається, шчо між 12 інспекторами раїонів правобічних і двома діректовами лівобічних, не знайдеться і трьох, котрі б були не чиновниками, а справді лубили школу і учителів. Архиереєські родичі, генеральські і губернаторські прихвостні, прибувші з поручальними листами в Київ, виживші з ума старі учителі, а іноді і такі, шчо перед тим служили десь по землемірству, чи шчо, — приїмались в „штаб“ генерал-лейтенанта Антоновича правити школами на правобічній Україні. В діректори ж школ в Черниговщині діставсь бувшій діректор полтавської гімназії д. Кульжинській, не тільки донощик на гімназію шче з часів

*) У нас нема під руками других чисел, окрім тих, шчо праведні в «Земському Сбзрнику Черниг. губ. 1876», а там знаходимо тільки число учителів в Черниг. губ. Їх там 168, тоді як в трьох губерціях, шчо під дванадцятьу раїноначальниками, всього 301, т. по 100 чоловіка на губерцію. — При случаї дуже просимо всіх, хто зхоче помогти нашому виданью, посилати нам отчоти і виданья земства, городів, інспекторів і т. и., котрих, при самій добрій волі і статках, не можна здобути через книгарів.

д. Строніна (дивітьсья отчет по управл. кїевск. уч. окр. за 1862 р. въ Ж. М. Н. Пр. 1863 р., — коли не можете глянути в секретні бумаги). Хоч він і вискочив з студентів-юрістів в учебну службу за рекомендацію пр. Павлова ліберальному попечителєві Ребіндеру і получив місце дірєктора в Новг. Сьєверському за прислугу тому Ребіндеру, — але таки, шчо скрізь, де він не був, заводились скандальні діла о неакуратності шчотів грошових (в Полтаві тричі). Здаєтьсья, і окружне начальство не хотїло зоставити його довше дірєктором гімназїї, — а з Петербурга дали йому місце дірєктора народніх школ, — і окружне начальство нічого: зїло на здоровья того облизня. Може боїтьсья його доносів*). Ми мусимо признатись, шчо сотрудник „Вѣстника Сѣверозападной Руси“, ворог україофїльства, старець, служашчїй шчось бїльше 40 років, дірєктор школ в Полтавшчинї, шче один з найбільш гарьачих до свого діла чиновників в кїївському окрузї і з найменших чиновників, на скїлько ми чули і на скїлько видно з його отчо-

*) Ми вже згодували, шчо учебне начальство в Россїї саме најпохливе, најлицемїрне. Ми казали, шчо в Кїївському окрузї нема того чоловіка, шчоб не смїявсь з Андрїяшева, — прибавимо, шчоб не знав, як він висиса казну своїми книжними складами в казеннїй хатї, як він, одними рахунками за пересилку книг по народніх школах, оббїрає так бїднїй школьнїй скарб, (він бере шчось 5—10 % за *укупорку* і *пересилку* книг, тоді як всьакїй книгарь візьме на себе пересилку, аби тїлько в його забїрали книги). А все таки Андрїяшева не тїлько терпять, а і балують, і нїодин інспектор отверто проти нього не піде. — До самих остатнїх часів був при К. у. окрузї «чионок по особим порученїям» д. Калїстратов, за которим, всьакому було звїсно, були скандальнїші діла по сїродажу крестьянам «нової волї» з іконами, по видурьваньнью в купї з митрополїтом Арсеїєм 60,000 рублїв грошеї у полуумного богомїльцьа Бредїхіна (про це була скандальна полемїка навїть ред. Кїєв—на д. Шульгіна р. К—товим), — а все таки держали в службї, поки сам він хотїв, і куповали в нього ікони, прописї і т. д. — Я знаю, чим їх в руках держать, — казав голосно К—ов про окружне начальство, — і держав!

тів печатних. Тільки, залишивши навіть те, що він на Україні не признає українства, подумайте що цей чоловік, будучи весь молодший вік учителем в гімназії (в Ніжені) не признавав Гоголя за путнього писателя! А йому дають в руці народні школи в цілій губернії в которій льудей трохи не стілько, як в усій Швейцарії! Добре вкрещать такі льуде в учителях пошану до начальства і навіть до „всероссійської культури!“

От через це все ми вважаємо себе в повнім праві сказати, що після 1864 р. діло наукової народньої школи на Україні по меншій мірі замерло, а надто саме там, де більш хазяїнували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори і директори. Так само, особливо в Катеринославщині (в Александр. повіті) в Херсонщині (в Елисаветградськ. повіті) в Черниговщині, (в Борзенському повіті, в Ніженському) де шче пробували робити де хто з земців, — а тепер, коли скрізь над земством взяли силу предводитчлі дворян та доносчики-чиновники, як Гарусов, Кульжинський і т. п., — то і ті смирні сходи наукової школи сільської на Україні поглушено і пов'ялено. Ми вже не говоримо про те, що ніколи не може бути жива наукова школа на Україні без української мови.

На скілько, навіть при земстві, однієї чутки про те, що єсть в якійсь школі на Україні український дух, доволі було, щоб причеплятись до тієї школи, і як охоче заїдали ту школу попи, чиновники міністерства і великі пани, що в губерньському земстві, — показує діло школи д. Лесевича в Лубенскім повіті (Полт. губ.) про котору ми вже трохи згадували вище.

Д. Лесевич, сотрудиик петербур. журналів „Русское слово“, „Знаніє.“ „Отеч. Записки,“ — недавно видавшій книгу про „Позитивну Філософію,“ — шче за часи, як заводилась воля крепаків, зріксья взяти з викупної плати за землю, шчо одішла в його селі до крестьян 4000 рублів, обернувши їх, по умові з крестьянами на позичкову касу, шчоб з процентів од них содержалась школа. Крестьяне вибрали д. Лесевича попечителем школи. Учителя взяли в 1864 р. з київск. педаг. школи. Як водитьсья, до учителя став чиплятьєсь піп, — а шче гірше, шчо піп і благочинній задумали, як би захопити гроші в свої руки, як би підвести, шчоб школу закрили, а гроші обернули на поміч школам по всьому повіту; — тоді б попи поділили гроші між собою. Піп і благочинній завели такий спор з учителем, громадою і д. Лесевичем. Тим часом, в 1866 р., після нашої статті в 93 № СПВ. піднялось знов польуваньє на українство. Як ми згадували, земець д. Ігн. Закревський, підпераючи наші думки, написав, шчо ось мов єсть добра школа в Полтавщині, шчо мирить науку на мові українськїй і на казенїй і далі на церковнїй. З Київа од князья Ш. Шихм. пішов в Полтаву приказ, — знайти ту школу. Не знаємо допевно, чи про школу д. Лесевича, чи про иншу писав д. З-ий, іереї лубенськїй одписали в полтавськїй училищнїй совіт, в котрому усердствовали діректор Кульжинскїй, губернатор Мартинов і архиїереї Іван, (а виборні земськї (хто?) мовчали і підписували бумаги,) — одписали, шчо ось, мовляв, денисівська школа д. Лесевича і єсть та школа, на котру вказують „поклоннікі кулішовкї“ (?!), як писав опіслья д. Кульжинскїй в газетах. Лубенськїй повітовїй училищнїй совіт не знаїшов, шчоб в школі тії справді вчили по українському і не зхотів закривати школу, — але губернськїй совіт заборонив учителеві д. Безуглому бути де небудь учителем. Крестьяне з д. Лесевичем заївили, шчо вони не хотять зовсім школи, і гроші обернуть на шчо инше як не вернуть їм учителя. Попи тоді виступили з тим, шчо гроші дані раз на „народноє образованїє“ вже не гроші тільки денисівськїй громади і д. Лесевича, — а мусьять бути поділені на повіт. Губернськїй уч. совіт закрив школу. Однак д. Лесевич подав жалобу в сенат, — котрії мусить рішати спор з земськими урьадами, яким вважались тоді училищні совіти. Сенат згодивсь з лубенським повітовим уч. совітом проти губернського і звернув школі у ч.

Безуглому їх права. — про що сам совіт полтавськиј мусів звістити лубенськиј. Полтавськиј совіт, щоб таки його було зверху, написав тільки, що лубенськиј совіт мусить доглядати, щоб в школі не читались українські книжки і щоб їх не було в книгарні школьніј. Дуже жаль, що в свіј час, д. Лесевич не пожалівсь в сенат і на цей останній вчинок полтавського совіту, — бо уставом школьним 1864 року було зведено тільки, щоб учили в школі мовоју казенноју, але ніде не було заборонено давати ученикам читати поза школоју і книги українські, ні школьним книгарням держати їх, як поміч і як книги дльа читаньня, а міністерського списка книг, що тільки ј можна держати при школах, тоді шче не було. В тој чај д. Лесевич певно виграв би і на цьому ділі. Та такиј вже звичај в українців не доводити діла до кінцьа!

По других місцьах навіть серед земства не знајшлось ні одного, щоб, вчепившись в діло школ і книгарень народніх, вијаснити, яка то дурниця виганьати з них ті, зовсім пязаборонені цензуроју книги, що розказујуть народові про його ж житьтвја його мовоју — книги, що заслужили хвалу од усіх освічених льудеј, і не українців!

Так шче з 1863—1864 рр. забито було скрізь по українських школах науковиј дух і підкошено було живу школу при самому корньу через те, що вигнато було з неј живу народню мову і письменство українське.

Тепер вигнане те письменство зовсім з Россіјі.

Коли порівньати ту заборону 1863—64 рр. з најновішчоју, тогорічноју, — то виходять дуже цікаві річі:

Заборона 1863 р. настала серед страху, що нагнало польське повстаньня; заборона 1876 р. настала при небі цілком јасному од усьаких таких хмар і мало того, як раз тоді, як руське царство збиралоь „ослобоньати“ славіјан! Значить заборона 1876 р. — зовсім безпримірне і безпричинне самовольство, навіть політична безтактність, одним словом дурость* першого номеру! І однакож в

1863 — 64 рр. заборона українського письменства побачила більш противенства і в печаті, і земстві; в самому уряді були проти неї голоси. Тепер проти далеко гіршої заборони ніхто і не писнув в Росії, — а в закордонній російській печаті тільки раз два сказано було проти неї. Та і то щче з тих газет навіть не було видно, щчоб руським закордонним писателям була добре відома така річ, як діло українське. А в одній так щче питались, чи українство справди таки поступове діло, чи ні? Звісно, — дозволена печать в Росії дуже забита, однакo про щчо инше вона вміє хоч натьакнути, а про наше діло цілком промовчала! Звісно також, щчо печать недозволена в Росії тільки і є, щчо соціалістична, а вона була голосом тих кружків в Росії, котрі дорікали українолюбцям, щчо вони плохі соціалісти. В цих докорах було і єсть і досі багато правди, бо деякі з записних українолюбців, стовпів і сотрудників „Основи“ то жититьам своїм (служба в Польщі, по сахарням, банкам і т. д.) то своїми писаньнями (напр. д. Мордовцева „Провінціальная література“, або д. Куліша „Возсоединеніе Руси“, „Казачество въ отношеніи общества и государства“) показували, щчо їм нетілько далеко до такого народольубства, на которе вони мали претензію, — і якого слід, було ждати од товаришчів і учеників Шевченка, і од тих, кого польські пани звали „хлопоманами, соціалістамн, комуністами“ і т. п., але і просто не далеко од јавного скандалу. Всеросійські соціалісти тільки не догадались про одно, щчо коли українолюбці були плохі соціалісти, то соціалісти на Україні мусіли сами стати українцями і зробити сами те діло, которе справді погано робили записні українолюбці. А в кінці всього нікому з правдивих ворогів казенних порьад-

ків в Росії не слід було так холодно стерпіти таке дике діло, як тогорічна заборона українського письменства.

Як ця заборона, так і те, що їй всі перенесли легко, легше, ніж далеко меншу заборону 1863 р., показує, скільки перемінились діла в Росії з того часу. Розібравши ту переміну, побачимо ліпше і те, як держати себе тепер українцям проти нової заборони.

Перша одміна проти 1863 р. тепер в тому, що тепер нема вже в царського начальства і стільки розуму і глузду, скільки було ще в початки 1860-х років. Тоді все таки були і серед вищого начальства хоть сліди партій, мужицької, чи панської, освітньої, чи попівської, нової, чи старої, — слав'янської, чи німецької, — чи як би там їх звали. Тепер і те все забуто, або розгублено, — а нового не надумано, — і тепер вищій уряд в Росії просто случайно зібрана зграя льудей, з котрих кожний робить, що в голову приїде, і закривається, коли йому треба, царем, крут'ячи ним, як попало. Більша часть самого начальства сама зна, що довго не попанує, — сама не вірить ні в силу свою, ні ще менше в силу царську, — а поки що, користується тим, до чого дорвалась, не думаючи, що виїде на далі з того, що вони пригадають, дльа самої держави. Ось через що в Росії можна стало душили школу як раз тоді, коли заводилась хоч би обща служба воєнна, заборонити українське письменство, як раз перед слав'янською воїною!

Подібна ж переміна случилась за остатні 10—12 років і серед вільних льудей, серед вольнолюбців (лібералів) навіть. Ті, хто виступав десьять років назад, як вольнолюбці в печаті, в земстві, в уни-

верситетах, і т. п. — ті тепер або заснули, або полакеїлись, — або „ждуть ліпших часів“, т. ј. одвикајуь од всьакого вільного ходу, — і також само јак і служашчі, тьагнуть, аби день до вечера, аби сберегти шкуру і кешеньу, або коли можна, набити цью кешеньу, јак попалось: адвокатством, банками, а далі ј службоју казенною, јак зробили дејакі з недавніх шче ліберальних адвокатів. Хај начальство перед ними, не тільки школу, або украјінські книжки давить, а хај хоч льудеј јість, — вони пальцем не двигнуть. Чи на довго чи ні, — а тільки тепер вільно-земська, середнье-ліберальна, „степенна“ партіја в Россіі пропала! Не може бути, шчоб цья партіја не піднялась впјать, але вона мусить повстати з нових льудеј.

Пропала також і та частина цієї партіі, котору звали колись славјанофілами. Ми в другім місці (в брошурі „По вопросу о малорусской литературы“) доказували, шчо справдешніх славјанольубців, та шче вільних розумом, справдешніх *всеславјанців* в Россіі не було ніколи, — бо колишні московські славјанофіли були завсігда православними і значить одхрищчувались од половини західнього славјанства, та шче ј православіје чисте бачили тільки в Москві. До того ј колишні славјанофіли московські, не гльадючи на своје часом вольнодумне јазикомельство, на ділі не могли собі пригадати, шчоб можна було шчо небудь робити, коли не позволить царське начальство, хоч би воно було тридцять раз дурне, те шче ј, по славјанофільському, ј німецьке. І старі славјанофіли не далеко втекли од казенної тројці *православіје, самодержавіје і народність* (казенно-московська), — і не знали, јак би јім прилагодити до нејі искорки земського вольнодумства, або прихильності до не-

московських слав'ян, польаків, українців. Тепер же троїця та перемінилась так: *православ'їе, самодержав'їе і обрусен'їе*, — з тим шчо веде воно за собою: мажорати і ферми в Польщі, нові базари дльа московських товарів, банки і т. д. (Не дурно ж Ів. Аксаков став діректором банку, хоч і перші стовпи московського слав'янофільства, не минали откупів). Теперішньа буцім то слав'янська партія в Россії вироблюється в купецько-чиновницьку партію на московській запарі, — ми сказали б: в шчось подібне пруським національ-лібералам, як би московські слав'янофіли не заслужили шче більше, ніж ті, имени *National-Servilen*. Збоку може хто подумати, — та за кордоном і говорять, шчо і теперішньа війна — діло московських слав'янофілів, — але це зовсім не так: коли царь зхотів, — тоді і почав війну; — зхотів продати сербів гр. Андраши, — і продав; зхоче продати болгар гр. Біконсфільду, — і продасть, — слав'янофіли все будуть хвалити його мудрість, втішаючи себе і тих недодумків, шчо їм вірють, пустими криками проти якогось „Петербурга“, якими наповнена недавньа буцім то слав'янська промова Ів. Аксакова! Мало того, — вони знайдуть шче, в чім виноватити і сербів, і болгар, — мовляв, духом западним зопсовані, або шчо таке! Де ж їм оступитись за тих слав'ян, шчо в самій Россії душить московщина, оступитись хоч так, як оступавсь „День“ Аксакова, за польаків та українців в 1862—63 рр.?

Так, значитьсьа, коли поглянути на верхи того, шчо робитьсьа в Россії, — то можна сказати, шчо ні з відки не ма вітру, прихильного українцям, українській школі і письменству, а шче менше захисту, навіть такого, який був в 1860—64 рр. Прибавте до того, шчо старші українофіли, ¹не

тільки козакофіли 40—50-х років з панів черниговсько-полтавських (Ханенки, Ригельмани і т. п.), а і хлопомане 1860-х років, як Куліш, виступають протів „современного“, чисто мужицького українофільства, або зрікаються усякого, як Мордовцев, або одходять на бік од пекучих діл минути, як сам Костомаров. Здається, — зовсім смерть нашому ділові!

Тим то справди і трудній теперішній стан Россії, шчо всі „верхи“ її тепер підсохли, або підгнили, — і шчо нове паросльа шче не нажило собі видніх стовпів, шчо все дісно нове і свіже в Россії, як справди вгадав Тургенев в „Нові,“ је „Русь безим'яннаја“. Та шчо ж коли все „имените“ загнило, засохло, або заціпило собі зуби і шчось шепотить по захахульками! „Новь“ все таки росте, як з води їде!

Сходи нового життя, нові думки нових льудей то там то сьам піднімаються скрізь, і благовітьять новий зріст і українства!

Позаторік і торік по всій печаті в Россії пробігла розмова про столичну і краюву (провінціальну) печать. Розмова та не доведена була до кінця, бо тепер не доходить до кінця ніяка жива розмова в печаті россійській, а надто газетній, поневоленій чиновникам і тим столичним прикашчикам і откупшчикам, которим чиновники дають право однім тільки говорити в газетах. Як не старались ті откупшчичі і прикашчичі і їх наймити, або недоросткі петербургські, шчо не бачили і не бачуть світа дальше свого „вікна, прорубаного“ Петром, которій їхній малості здається більшим, ніж був, як не старались замовчати, або заговорити, або висміяти розмову про краюву печать, — а все таки ця розмова пробігла по всій Россії і

заворушила усякого з читаюшчих і пишущих по країнам безмірного царства, се б то всіх, хто шчо небудь зна в Россії. Віjna тільки на час заставила забути про ту розмову, — та *віjna заставила забути і про Петербург* і викликала самих недоростків столичних провіятись по невідомій їм Россії. В кінці цієї віjni не тільки буде кінець, або ввірветься нитка султанству і чиновникам в Константинополі і Петербурзі, — але і султанству Петербурга над Россією. Та, по волі, чи по не волі неясна, розмова про печать столичну і краюву, шчо велась торік, — то була тільки передня чутка нового діла, — так званої *децентралізації*, вольного впорядкуваньня (*автономії*) країв в усіх своїх справах. А цього діла не забєш нічим, тим менше цензурою і сміхом петербурських недоростків, не забєш вже через те одно, шчо як до того діде час, то країни все ростимуть, а столиця, середина, гнитеме, сохнутьте. Сміху столичних откупшчиків і недоростків над печаттью підбитих країв (провінції) тепер вже через те одно ніхто не боїтьсья, шчо за остатній десьаток рокік в нашій столичній печаті не zostалось і пјати чоловіка, которі б себе чим небудь не закальали і нема може і трьох, которих би дісно поважала вся Россія! Коли так столиця засохла і загнила, — то застаєтьсья або сохнуть і гнить всій Россії, — шчо річ не можлива, — або рости всій Россії, себ то її країнам, а з тим вмісті і краювим породам людським: славјанським і не славјанським, руським і неруським. І справді, — скрізь, куди не гљанемо, на Кавказ, на Волгу, в Сібір, — скрізь ми бачимо, як краюві луде і породи починають пробувати думати, говорити, жити по своїому, а не по указу з столиць. Не вже

ж Україна останеться по-заду? — або не вже ж, коли Україна підніме свій голос, то його заб'ють голоси других країв і пород льудських, которі так само, як і Україна і українці, рвуться з путів чиновницьких і столичних? Ні того, ні сього не може бути. Поки шчо в торішніх розмовах про краюву печать бачили ми таке, шчо тепер вже не дві столиці спорились між собою, як колись Москва і Петербург, а всі краєві місця вставали проти столиць, а навіть поривались села говорити проти городів. І тоді, коли московські славянофіли спорились з Петербургом, вони подавали голос і за краєві вільности, а через те мусили говорити шчось і за краєві породи. З годом московські „дільці“ помирились з петербурськими чиновництвом (бо і справди петербурська імперія дочка московського царства) — і розгубили свою прихильність до вольности країв і льудських пород, навіть славянських. Тепер діло зачипалось глибше: усякі городи і краї, навіть московської породи, як Поволжья і Сібір, почали нарікати на верховенство столиць, однаково і Москви, і Петербурга. Всім, і московські породи льудім, Петрове вікно здаєтьсья діркою, куди безслідно пропадають льуди і гроші, а Москва — здаєтьсья не серцем Россії, а павуком, которі висса усе те, шчо дістаєтьсья в його сітку. Тепер вже не роздобрівші пани, — прибавляючи „к жірному абьеду“ в московському англійському клубі, — „мудрују бьєсьеду“ про децентралізацію, автономію, вільне братство русько-славянських пород, — а холодні, працьовиті льуде з Казані, Саратова, Іркутска, Вологди і т. п., сами москвини зроду, — подавали, хоч слабеньки, голос за волю і письменство і українське, коли необачниј екс-українофіл д. Мордовцев вскубнув Україну вкупі

з другими „провінціями“, то б то крајами підбитими! Це все маленькі шче, а все таки живі сходи серед тих країв і льудей, шчо більш по неволі, ніж по волі, зібрані були в московсько-петербурське царство. Це змаганьня не за тим, шчоб одірватись одним од других, — бо це не варто трати сили тепер, коли усьака жива сила на світі шука, шчоб підбільшатись через спілку з другими, її подібними, і з сусідами а за тим, шчоб перемінити ярмо спільної неволі на вільний і рівний союз. *Це не сепаратизм, а — федералізм!* — вільна вправа в своїх ділах не тільки великих країв, як Московщина з підбитим і населеним її синами безмірним Востоком, — як Україна, Біла Русь, Литва, Польщча, Грузія і т. д., — своја, вільна вправа кожної части цих країв, далі кожної громади, при вільности кожної особи. Діде свого кінця те змаганьня не скоро, — а все таки новий зріст його після того, як в 1863 — 64 рр. потоптано були перші сходи того зільля криками про сепаратизм польський, український, бессарабський, грузинський, верменський, сибірський, — видно і в торішніх розмовах про провінціальне і столичне письменство. Після війни ті розмови непременно піднімуться, і не про одно тільки письменство, — бо вже одна війна заставила россіян гльанути в вічі таким краям і породам, як серби, волохи, болгаре, греки, вермени і т. д. Так на спільному всім великому ділі вільности підбитих царством московсько-петербурським країв і льудських пород, мусить впливти в гору і діло вільности української в слові, в школі, і в другому. *)

*) В 1872 р. в статтьях «Література россійска, великоруська, українська і галицька,» печат. в Львівській «Правді,» — ми покладали

Далі шчо там не говори, або ліпше як там не замовчуј слуги і нальаканці теперішнього начальства в Россіі, — а највиразніјшиј знак життѣтя і думок освічених льудеј в Россіі в остатні роки, — це „народничество“, змаганьня молодого панства „опроститися“, помужичитися, — те, на шчо повернулась в Россіі європејська соціална демократія. Вже одно те, шчо поліція нахала за 2000 молодих льудеј по Россіі за соціалистичну проповідь показује, як розрослась вона, — і показује шчо діла того не замажеш ні прокурорським пером, ні навіть не вирубајеш катівським „топором“, (сокирою). Все, шчо може зробити „дітовбивство“, шчо тепер робить наше начальство, виловљујучи і видѣвљујучи прихильну до мужика молодіж, це зу-

шче такі надіі на українців: «Хај же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народньому серед ріжних народів і крајів у Россіі, јіх адвокатом перед центротѣжними силами в Россіі, јако саміј більшіј з автономно-народніх елементів і в тој же саміј час — саміј рідніј центротѣжному, великоруському» Надіі наші мало справдились, бо українці мало показали праці і над самим своїм крајем, миш ничим і через те, шчо багато сили української розвіјано по всіј Россіі. На цей час најкориснішче діло дља українців було б працювати прѣмо на свіј крај і тим не тільки підняти свою силу, але і показати на ділі примир автономізму. Однак ми все таки думајемо, шчо природні закони зможуть взяти своје, і шчо українці зможуть виступити і поза своїм крајем, як *федеративна сила* і серед других пород в Восточній Европі, де вспіло вже багато вирости або хоть завязатись спільних інтересів серед льудеј славјанських і неславјанських. Таку надію ми покладајемо через те, шчо укрийнцѣм за ті часи, коли вони менш сами в себе чули своје українство довелось показати через Гоголя царству руському, шчо в його «рожа крива», а через Костомарова заложити основу «федеративно-народньому» погляду на минуле Россіі, значить і на будуще. Јакоју мовоју будуть проводити свої сојусно-мужицькі думки українці серед льудеј позаукрајінських, -- чи својеју, чи московськоју, — це діло не так важне. Звісно, шчо скоріше всього стануть і українці писати дља позаукрајінських льудеј, тіјеју мовоју, до котрој ці льуде најбільш звикнуть, — а вже ј тепер по славјаншчині багато льудеј звикајуть читати по московському, по јакому вміють читати і освічені льуде всяких пород в Россіі і московська мова стаје вже ј тепер *федеральноју мовоју* на Востоку Европи.

пенити діло на 3—4 роки, так як зупинено воно було між 1862—63 рр. і 1869—70. Але ми бачили, шчо після впину того, молодіж стала шче горьачша, і при тому шче злішча проти начальства і замість 100—150 чоловіків, шчо після петербургських пожарів було вислано і заперто в кріпості, — тепер приїшлось заперати 2000. Через п'ять років приїдеться заперати шче більше. А треба ж положити, шчо на дві тисьячі, тепер запертих соціалістів, зосталось певно втроє більше незапертих. Прибавте до того, шчо в часи недільних школ начальство ханало в кріпости самих тільки паничів, — а тепер воно вже має діло і з крестьянами і робочими, котрі так ясно розуміють вже, шчо робитьсь в державі, — як напр. Алексєєв. За п'ять років, навіть, коли не буде за кордоном виходити ніодного соціалістичного листка, не напечатаяється ніодна книжка „Хітрої Механіки“ і т. п., — все таки число соціалістів в Россії, і серед паничами, і серед мужиками виросте, і мало того, соціалісти будуть самою гарьачою і самою значить дужчою з „політичних“ партій Россії, коли вже тепер бідні грішми, навіть наукою і талантами, „безоглядні“ (країніє) соціалісти в Россії виступили на політичне поле як небудь, а всі „степенні“ (умьрьєнниє) льуде, ліберали, конституціоністи і т. д. — ніяк!

Третє нове зерно, которе пробивається тепер в Россії, це *всеславянство*, Правда, одним своїм боком воно підпира силу державного стьагуваньня країв і льудей (централізацію), і силу военно-чиновницьку, будить думку про „обрусєніє“ всіх славян, а за те другим боком заставляє подумати о вільній вправі усіх країв, которих не обрусєши навіть і дужчими силами, ніж ті, шчо має столич-

на Московщина. Далі начальству нашому і московським славјанольубцям приїдеться в западній славјанщині мати діло з народом руським (в Галиччині, Буковині, Угорській Русі) і иншим славјанським під чужими панамі, — значить по неволі підпірати хоч не цілії, то половиннії, чвертовії соціалізм. Царство і панство, шчо в середині Россії, безпремінно буде заглушать і такиї полусоціалізм, јакиї напр. хоче заводити в Болгарії кн. Черкаський, однако з другого року і цей полусоціалізм буде підкошувати царство і панство в Россії. Далі це царство і панство, чиновництво російське і те московське славјанофільство, шчо їде з ним у купі, та шче до того і з попівством, обридне по черзі всім західнім славјанам: сербам, — которим вже воно солоно приїшло, — болгарам, — которих теж вже починають лајати дд. Аксаков, писарі „Нового Времені“, генерал Ціммерман, — далі безпремінно хорватам, словінцям, словакам, чехам. — (Про це все ми скажемо в другім місці докладнішче). А з цього всього мусить виїти спілка вільно-мужицьких таборів в усії славјанщині і спілка їх з соціалістами і федералістами в Россії, — себ то цілком *нове всеславјанство* (панславізм).

Правда цей федералізм, це нове славјанофільство в Россії шче дуже і дуже „в сповитку“. Руські льуде, навіть вольнолюбці, шчо повиростали, або зажились в столицях, і вивчились найбільш на пруських книгах, мало хто тепер і дотепнії зрозуміти такі думки, як вольнодумне, сојузне і мужицьке всеславјанство. Правда також, шчо на цю хвилину соціалізм всероссійськиї розстројениї і місцями розбитії, а українофільство в цілому не впорядковано, а та часть його, шчо дума

оперти козацьку „хлопоманію“ шевченкових часів на всевітнью думку про мужицьке громадство, шче ледві народилось на світ. Однако нема поводу дуже журитись тим. Всеросійські вольнолюбці і громадівці мусьять роздумати над тим, чому одні заглушились, а других розбито, — і вони мусьять побачити, шчо причина тому в тім, шчо одні не хотіли зважити на мужицтво, а другі на одміни пород льудських (національність), а ті і другі прогльадили такі діла, як вільне спільство (сојузність, федералізм) і славjanство. Всеросійські громадівці мусьять особливо роздумати над тим, через шчо їх на цей час прибито, — і вони побачать, шчо між инчими причинами, одні з перших були, окрім віри в дуже скорє повстанья мужиків, малої уваги на науку і школу, — шче именно їх всеросійство.

Ми не говоримо об тім всеросійстві, которе б бажало рівно счастья всім мужикам по всій Россіі, а об тім всеросійстві, которе коли не дума, шчо льуде і річі скрізь по всій Россіі однакові, шчо можна скрізь по всій Россіі однаковими способами, однаковим приводом довести льудеј до счастья, то забува про ту неоднаковість, забува, шчо в Россіі єсть породи і московська, і українська, і білоруська, і литвини, і грузини, і молдаване, і татари, і т. д. і шчо всеросійський чоловік, більш, або менш однаковий скрізь, виплодок нової росіійської держави, је тільки в образі пана, чиновника, трохи купця і мішчанина, мужика ж всеросіійського нема і быть не може. А треба признатись, шчо тој всеросіійський соціалізм, який був доси, вбачав ясно в Россіі тільки одну породу, осібну од „русських“, — породу польську, се б то ту, котора також мала собі колись такуж державу, як і Россія, — і з цеју тільки одноју породоју і вмовлявсь на

діло. В цьому ніхто не тільки не винний, тут не ма навіть нічїєї помилкі, — бо це всеросїєство було неминучим послїдком тих звичок думати про усьакї річі і тїєї науки, шчо кожний здобув як спадок од старого державного житьтєа ј з казенної, державної школи, а також і послїдком того, шчо усе житьтєа освітне в Росїї зтьагнуто в столицї, де почавсь складатись і самїј росїєський соціалїзм. На ділі сила обставин житьтєа державного мусила вдавитись і в натуру і думки тих, хто прьамо хотїв розвалити держави і ранїш других став у нас проповідати теорїтичні основи ан-архізма (без-начальство) і своєї волї (автономїї) кожної особи, громади, — і вільного сојузу јїх, — а значить, і вільного сојузу льудеј по породам і племенам, јак напр. Бакунїн, один з первих в Росїї не тільки соціалїстів, але ј федералїстів і панславїстів. Коли були між росїєськими соціалїстами, особливо між прихильниками Бакунина, кружки, которї наперед признавались до федералїзма і значить наперед не засужували на знїщення або на зневагу усьакї одміни крајїв і пород льудських, то не була ні ким отверто і систематично поставлена думка про те, јак согласувати всесвітній соціалїзм з цими крајовими і породними одміними, а шче менше було зроблено проб проповідати цей соціалїзм в кожному крају і кожній породї льудській в Росїї одмінно, прилагодно до неї.*) Через це

*) Про славянство Бакунина ми вже згадували в книжці «По вопросу о малорусской литературе». На лихо казенна школа і дальшиј ход житьтєа нь дав Б-ну спїзнати близько не тільки Литву, але ј Білу Русь, і Україну, через шчо він помиливсь дуже, піддержујучи польське повстаньєа 1862-63 р. і на не польских землях. Ця помилка видимо одбила јого од славянства, а далї ј од Росїї, над ділами которї, јак кажуть льуде, шчо добре знали јого за останні часи, він мајже вовсім перестав працювати. (Записка министр. юстиц. гр. Палена съ прим. редак. «Работника» стр. 21.)

тим паче могли бути між всеросійськими соціалістами такі особи і цілі кружки, которі также само вважали собі, шчо Россія скрізь однакова і мусить бути однакова, як і ті чиновники шчо думають, шчо можна однаково правити і в Архангельску, і в Лубнях, і в Ахалцику, — і которі перш усього сердьагься, коли їм хто нагада про ту неоднаковість і зараз думають, шчо тим хтось хоче збити їх з їх добрих замірів зробити щастливими весь світ, коли ви думаєте тільки нагадати про самою природою зроблену основу дльа їх добрих замірів.

Заслугою всеросійських соціалістів зостанеться те, шчо вони скрізь, по всім углам в Россії виголосили про те, яка мусить бути повна господарська воля мужика і наложили своїми головами свою проповідь. Але на ділі вони працювали такими способами, які могли годитись так, або сяк тільки дльа мужика московського і повертали на службу одному цьому мужикові сили і українців, і білорусів, і молдаван, і грузин і т. д., а значить на свій лад протягали на далі теж саме діло, шчо почала робити держава всеросійська: одтяганьня на користь одного московського краю достатків і розуму од мужика українського, білоруського, молдавського, грузинського і т. д., і тим самим по неволі сами в себе отняли силу пустити глибше коріння по всім краям і породам людським, шчо обнесені казенним всеросійським забором. *) Далше їти по

*) Багато пришлося би написати, шчоб запевнити до безспорности те, шчо тут сказано о всеросійстві в нашому соціалізмі, шчо на ділі оберталось тільки в московство, — вїяте такі потому, шчо московськїй мужик живе і притяга до себе всіх тих, хто забув про інші породи, — а всеросійського нема. Про такі діла не легко говорити через те, шчо ніхто не може похвалитись тим, шчо він зна усі соціалістичні кружки в Россії і кожны по неволі судить про других по тим,

цій дорозі не можна, — і вже через те одно ми думаємо, шчо дальнішча працьа соціально-демократичного табору в Россіі піде инакше, — шчо не розриваючи спільности про між себе, соціалісти з усіх країв і пород людських в Россіі, підуть кожний працювати в свій край, до своїх льудей, — початки чого вже видно ј тепер. Тоді і нашу Україну знайдуть не тільки ті, хто досі вважавсь за українольубців, — але ј ті, хто одвертавсь од українства ізза всероссієського соціалізму. —

Так ми думаємо, ччо теперішня і најдальша година зовсім не така журлива, јак з разу може вбачитись дльа українства, дльа української школи і письменства, правда, в тім тільки случају, коли ті, хто так, або инакше, а більше зна і може го-

шчо він бачив, — та шче через те, шчо далеко не всі кружки ті повідали прильудно через печать не то шчо дро свої діла, а хоть про свої думки. Ми вкажемо тільки на те, шчо в усіх перед очима, напр., на те, шчо нїодно виданьня великоруського соціалізму не сказало просто, шчо оно пишетьсья тільки дльа Великороссіі, а не дльа всієї Россіі, — а тако ж на те, шчо звісно напр. з печатних процесів соціалістів, або з записки гр. Палена «о преступной пропагандѣ в 37 губерніяхъ» Ми бачимо там цілі рьади призвіщ грузинських, українських і т. п., бачимо кружки, шчо працювали по усьаким краям Россіі. І при тому вбачаємо: 1) шчо один саміј кружок, тільки зложившись, напр., з московців і грузинів, починав працювати — в Москві, — Київі і Одесі, — 2) шчо усі видавали і роздавали книжки: «О Стенькѣ Разинѣ», «О четырехъ братьяхъ», «Что ѣ то, братцы» і т. д., книжки спеціально (почастно) московські. Ні грузинських, ні молдавських, ні польських, ні українських, ні литовських, ні білоруських книг всероссієські соціалісти не печатали, хоть між ними була добра доля не московської породи (Вже аж в 1875 р. появилась українська, і то дуже неудачна «Золота Грамота» віденських книжок «Парова машина» ј др. шчо появилсь в 1875 р. ми не можемо ставити на счет всероссієського соціалізму). Через це між инчим виходило, шчо игоді всероссієські соціалісти, навіть українці зроду, обходили українського мужика, а мусили шукати по великих місцах, јак Київ, Одеса, Харьків, артїлі робітників з Московщини, до котрих теж не могли ј прилагодитись. На скілько в цьому всьому була причиноју недбалість і недотепність самих так зван. українольубців, — про це ми говорили не раз і говоримо ј тут.

ворити про Україну, українського мужика, і всякі українські речі, не тільки не вбавлять, а прибавлять своєї праці, і зрозуміють, на чім її оперти і як її направити. Між инчим користно буде зглянутись на ті часи, которі наступили після першої заборони українських книг в 1863 р., шчоб побачити, в чим тоді помилились українолюбці, і навчитись, чого нам треба стерегтись тепер.

Статьгя „Основи“ 1862 р., в которій д. Костомаров кликав земляків своїх покинути писати для своєї забави, а писати для користи мужикові, — показує ясно, шчо розумніші з українолюбців признались тоді, шчо до того письменна праця їх була не впорядкована, шчо кожниї писав, коли, як, і шчо попало, „мов птахи“. Люде з великим талантом трапляли куди слід, — як Шевченко, — а простіші люде тягли хто в ліс, хто по дрова. Шчо ж до політичних поглядів українофілів, то шчоб зрозуміти всю їх најясність, доволі буде вказати на те, шчо один з талантлівіших писателів українських, Стороженко, міг служити в жандармах при Муравйову, як раз тоді, як скрізь кричали, шчо українці, — це льялька в руках „польської інтриги“. Не дивно, шчо старші українолюбці не вмiли покористуватись тими часами, як їм вільно було писати все те, шчо і другим в Россії, як вони мали свій місячник, „Основу“, — не вмiли навіть ясно поставити своє діло перед розумом хоч освічених громад українських, не кажемо вже перед мужицькими громадами. Д. Костомаров вирік свій суд над своїми батьками і товарищами і хотів почати нову добу діла українського, привернути

письменство українське до науки і школи *).

Д. Костомаров своєю статтюю виступив як колишній закладчик „товариства Кирило-Мехводієвського“ в Київі в 1846 р. Це товариство поліція задала в самому шче сповитку, або можна сказати шче в череві матері — (бо і в самому суду над д. К — им було сказано, шчо він присуджується за „основаніє тайнаго общества, въ которомъ *обсуждаемо было бы* соединеніє славянъ въ одно государство). — Однако проти того пташиного цвірінканья і перелітанья з кушчика на кушчик, якими були вчинки українські до того часу, це товариство і стаття д. К — ва в „Основи“ були цінними пробами впорядкувати українофільську працю. Тіль-

*) Мы видали въ нашей южнорусской литературѣ много хорошаго, взятаго изъ народа; но видали слишкомъ мало того, что мы взаимно дали народу. Соловья баснями не кормятъ — говорятъ пословица; такъ и народъ нельзя насыщать повѣстями и стихами. Ему нужна крѣпкая, питательная пища знанія и образованія.

Не знаю, какъ скажутъ другіє, но мнѣ кажется, что пока на южнорусскомъ языкѣ не будутъ сообщаться знанія, пока этотъ языкъ не сдѣлается проводникомъ общечеловѣческой образованности, до тѣхъ поръ всѣ наши писанія на этомъ языкѣ — блестящій пустоцвѣтъ, и потомки назовутъ ихъ результатомъ прихоти, охоты для забавы переряживаться изъ сертука въ свитку и припишутъ ихъ болѣе модѣ на народность, чѣмъ любви къ народности. Горькая истина лучше сладкой лжи. Кто любитъ свой народъ, — пусть любитъ его не по-донкихоски, не воображеніємъ, а сердцемъ и дѣломъ, — пусть любитъ не отвлеченное понятіє о народѣ, а народъ въ дѣйствительности, въ осязаемости; пусть любитъ живыя существа, принадлежащія къ народу, и ищетъ того, что имъ полезно и нужно. Въ сферѣ своенароднаго слова мы не можемъ быть полезны ничѣмъ другимъ, какъ употребивъ это слово орудіємъ общечеловѣческаго образованія. Народъ долженъ учиться, народъ хочетъ учиться; если мы не дадимъ ему средствъ и способовъ учиться на своемъ языкѣ — онъ станетъ учиться на чужомъ — и наша народность погибнетъ съ образованіємъ народа. И вправѣ ли мы будемъ тогда жалѣть о ней? Что отраднѣе: видѣть ли народъ въ невѣжествѣ сохраняющимъ свою народность, или образованнымъ, но потерявшимъ эту народность? Конечно, при такомъ выборѣ, придется пожертвовать народностью. Но для чего же приносить бесполезную жертву, когда можно совмѣстити то и другое, когда это будетъ и нравственно-справедливо?» Такъ писавъ д. Костомаровъ в маїській книзі «Основи» 1862 р.

ки дльа 60-х років багато з того, шчо думалось в Кирило-Мехводієвському кружку 1846 р. і шчо сказав д. К—в в „Основі“ було вже застарілим проти того, шчо говорили тоді передові льуде з великорусів *) і вже через те не могло ні виробити міцного порьядку праці між українольубцьами, ні привернути до неї всіх гарьачішчих і більш по європеїському освічених льудеї навіть з українців і через те придержало їх в таборі „обшчерусів“.

Усього того, шчо і як думалось в Кирило-Мехводієвському кружку ніхто не зна ј досі, окрім тих 2—3 чоловіка, шчо шче zostались живі з тодішніх братчиків; а вони не розказали про те навіть і при такому случаї, як нове повне (пражське 1876 р.) виданьня Шевченка, в которому напр. споминки самого д. Костомарова дуже короткі і часом бліді. Про цей кружок шче менше звісно певного ніж про подібній јому петербурській кружок того ж часу. Буташевича-Петрашевського, бо про петрашевців напечатано хоч казенне діло, а про Костомаровців не напечатано і того. Все, шчо доси напечатано про Кирило-Мехводієвській кружок, скілько небудь вірного, це кілько слов в статтьї „Жизнь Куліша“, шчо, по всьому видно, переглянута самим д. Кулішем, в „Правді“ 1868 р. Осьде ті слова:

Шче бувши у Київі, звів Куліш до купи скількохсь приятелів; в сії то невеличкій громаді зародилась перва думка — видаваньня книжок, потрібних до самопознапня українського, і споруди простольудних школ по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-яких панів гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкраїні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського,

*) Герцен, Доброльубов, Чернишевській і др.

то до Костомарова, то до інших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було з боку підпирати. Вони осадили межі себе і Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всьу Слав'янщину. Оттоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори: „До мертвих і живих“, „Шафарикові“ і інші. Що вони про між собою науковим способом говорили, то він вивідавав поетичними образами, і з одного сього розумно, — яким високим духом київська громадка українська дихала. Обняла вона своєю думкою увесь мир Слав'янський і глибоко зрозуміла, що дух українського льуду більш, ніж який инший, здоліє тої мир ув одно живе тіло ступити. Віра Христова і історія Слав'ян була їм світом і теплом до великого подвигу. Св'яте Письмо всі вони добре знали і з великою шанною почитували. І стали вони твердо на такій думці, що не на дипломатію треба Слав'янам уповати; що до сього діла треба нових льудей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого льуду і християнська саможертва. Щоб же всьому мирові було розумно, що тут Україна не поставлена альфою і омегою, признали вони своїми патронами всеслав'янських апостолів Кирила і Мефодія і назвали свою громаду Кирило-Мефодієвським брацтвом. Найвиразнішим параграфом устава сього брацтва було приречено — тільки тих приїмати до себе, хто був знайомий з непорочного житт'я і праведної освіти. Другим знов параграфом застережено, — щоб у сьому ділі ніколи робом не ходжено, як у езуїтів, що дльа своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне і печатне слово і добру науку дівчат, як матірок і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого льуду і холодного, лінивого панства. Там-то вони постановили пеклуватись, щоб на Україні постало як найбільш письменного і тьамушчого жіноцтва. Не в централізоване государство замірляли вони скупити всі слав'янські народи, а в вільній союзу під протекторатом росієського Імператора. А як імперія його доти не згідна була б притупити до себе слав'янської федерації, доки не очистилась би з ганьби кренацтва, то установлено було — помалу-малу підготовляти і панів і уряд до зрозуміння сеї спасенної

громадської потреби за поміччяю пауки і памови, а простий люд — до нової крашчої долі — за поміччю шкод; розпочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про брацтво; давали тільки йому знати, що вони почасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: „Хвалитесь міні словами, — та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитеся коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих-себе і інших. Занедбайте політику. Сам-собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни іерихонські“. (?) Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкиї шлях прокладають і хто діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним, — змовились вони не показувати Кулішу уставу і до брацтва його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік що до брацтва.*)

Коли порівняти те, що тут сказано, з тим, що говорив д. Костомаров в 1862 р. в тій статті, которою він кликав земляків приступити до сис-

*) При случаї нелишнім вважаємо привести і ці слова з статті: «Жизнь Куліша», в котрих показуються, як уряд наш, так і українці 40-х років. «Допитувались у Куліша, в Третьому Отділенні Царської Канцелярії, чи правда, що він замірив бути гетьманом українським? Одвітував їм з усмішкою: «Спитаєте перше, чи багачко в мене грошей при душі, чи великі маю добра, чи родич я, або приятель вельможним панам?» Роблено виписи із його листів, перетолковувано по своєюму і казано йому одвітувати по тим виписам; постерігши підступниї погляд на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходився так, як його прадід, гарьачий Куліш у пасіці. Треба ж тут і те спом'янути, що — як у першій раз піочав йому генерал Дубельт казати, яка жде його дльа (шчоб залякати) — перед очима Куліша пройшла його жінка кохана і її мати, котру дуже любив і поважав; у голові у його закрутилось, він захитався і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарев київський, що тут же вертівся коло Дубельта, у фраку з зіркою. Після того Дубельт почав на допросах до Куліша ласкочитися, і листи своєї жінки йому показувати, і царським милосердієм заспокоювати, і всьачину йому по приятельськи оповідати, аби шчо небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватися опріч того, що він свій край любив, як душу, і рад би був для його добра хоч би в тачку катор-

тематичної праці над народнім українським письменством, то побачимо, що справди д. Костомаров в 1862 р. прильудно висказував думки Кирило-Мехводієвського кружка 1846 р. з тим, що в них було і вічного і застарілого.

Дуже важно, що і молодші українофіли не виступили прильудно в 60-і роки з другими поглядами на народнє письменство. Як зходились погляди молодших українофілів з поглядами старших, побачимо ми порівнявши ті круги книг дльа народа, що вони хотіли написати, з Костомаровським.

Д. Костомаров назвав цілій круг книг, которі по його думці треба було виготовити на першій раз дльа українського народу.

Ось круг д. К — ва: (Основа, 1862, Маї, 2 — 3).

Надобно ограничиться элементарнымъ изложеніемъ научныхъ знаній, необходимыхъ для перваго образованія. Такимъ образомъ, кромѣ букварей, въ настоящее время необходимы для народа: краткая священная и церковная исторія, катихизисъ, отрывки изъ поученій святыхъ отецъ церкви, изъ житія любимыхъ народомъ святыхъ, и объясненіе богослуженія. За сферою религіи должно слѣ-

жника запрягались, — не то што. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових речах не лукавство, а щирій погляд на неповинну жертву нерозумної політики і дякувало йому щирістю.

«Царь думає, што ми вороги йому,» казав Куліш; «а ми були б йому највірнішими слугами, аби він схотів, щоб ми помагали йому працювати на добро руському миромі.» От же шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узьали вони таку думку, што Куліш — прехитра лисиця: все робитьсья по його думці, а він собі гетьманує над усіма безпешне наче і не він.; приченитись до його було нізашчо. От же такі знајшли його виноватим: як він смів написати у своїй «Повісті об Українськїм народі», што сьому народові не подоба у крѣпацтві бути і што він туманіє від сього. І за те діло, котре сталосья славою Олександра II, отець його осудив Куліша посадити на два місяці в крѣпость, а потім заслати далеко від столиці!»

довать знакомство съ природою: надобно написать для народа ариметику, космографію, географію и удобочтимыя сочиненія, которыя бы знакомили его съ важнѣйшими сторонами естествознанія вообще. Вмѣстѣ съ тѣмъ надобно составить грамматику роднаго языка, по которой бы народъ ознакомился съ построеніемъ человѣческаго слова. Наконецъ, надобно написать книжечку, въ которой сообщить народу главныя основанія его положенія въ государствѣ и его юридическихъ правъ. Этимъ пока можно ограничиться. Исторіи, вопреки нѣкоторымъ, мы не считаемъ нужнымъ вводить въ этотъ планъ первоначальнаго воспитанія. (?) Исторія есть такая наука, которая требуетъ уже большаго запаса предварительныхъ свѣдѣній и значительной степени развитія: безъ того — она безползна.

А ось плани полтавських українолюбців, — про которі єсть звістка теж в „Основі“:

Неразрѣшеніе обществъ распространенія грамотности въ Южной Россіи, писала Основа 1862, Серпень (Августъ) 20 — 21, оказало свое дѣйствіе: южнорусскіе дѣятели стали обращаться, съ предложеніями и просьбами о содѣйствіи, въ комитетъ грамотности. А. Я. Конисскій, одинъ изъ самыхъ преданныхъ дѣлу народнаго образованія, въ началѣ нынѣшняго года писалъ въ комитетъ: „Населеніе здѣшней мѣстности говоритъ языкомъ совершенно особымъ отъ великорусскаго, а потому съ жадностію читаетъ книги на малорусскомъ языкѣ; но бѣда въ томъ, что на этомъ языкѣ нѣтъ именно тѣхъ книгъ, которыхъ требуетъ народъ, книгъ по естествознанію. Желая удовлетворить однако своей потребности, ученики воскресныхъ и другихъ народыхъ школъ берутъ книги великорусскія, но читая ихъ, безъ объясненія, ничего не понимаютъ; читаетъ ученикъ слово туча и не понимаетъ его: нужно перевести словомъ „хмара“. Къ устраненію этого важнаго недостатка я полагаю: предложить кому-либо изъ малороссійскихъ писателей, ближе всего С. Д. Носу, какъ специалисту, составить на малороссійскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета не дороже 30 к. за экземпляръ.“ Комитетъ грамотности отвѣчалъ Конисскому, что онъ признаетъ потребность въ руководствахъ на малороссійскомъ языкѣ и, въ особенности, по части естествознанія,

но при настоящихъ средствахъ своихъ не находитъ возможнымъ поручить кому—либо составленіе на его счетъ руководства; если же г. Носъ составитъ хорошее руководство на малороссійскомъ языкѣ по части естественной исторіи для народа и представитъ его, то, по разсмотрѣніи экспертами, если это руководство будетъ одобрено, комитетъ, вѣроятно, согласится на изданіе его отъ имени комитета и, можетъ быть, тогда найдеть и средства оказать изданію даже матеріальное содѣйствіе.

Другіе полтавскіе дѣятели, члены комитета, гг. Лобода, Пильчиковъ (наибольшче принесшіе пользу полтавскимъ воскреснымъ школамъ), также Оболонскій, Косовъ, Куликъ и Куровъ просили комитетъ указать имъ популярныя учебники, для перевода ихъ на малороссійскій языкъ. Сочиненія эти должны быть по слѣдующимъ предметамъ: а) краткая, но хорошо изложенная, св. исторія ветхаго и новаго завѣта; б) сочиненія, излагающія нравственныя и общественныя истины; в) сочиненія, относящіяся до народнаго здравія; г) популярная ветеринарія, преимуществено рогатаго скота; д) сочиненія по хлѣбопашеству, огородничеству, садоводству, пчеловодству, шелководству, разведенію табаку, красильныхъ, маслянистыхъ и волокнистыхъ растений; е) сочиненія по сельскимъ ремесламъ, *)

З Київа присланиї був в „Основу“ ось якії лист:

*) При случаї замѣтимо двоїе дуже характернихъ боків українофільської праці в Россії,—которі видно і в цьому місці «Основы»: «Привыкла собака за возом бігти, то і за саньми біжить!» — кажуть. Россіянам неперемінно треба обернутись до начальства, шчоб позволило їм шчо робити, — замість того, шчоб самим по собі працювати до кінца. Прохали, шчоб було «общество распространенія грамотности» в Полтаві, — начальство не згодилось, — тоді обернулись в таке «общество», шчо було вже заведено начальством, в комитет грамотности! Воно правда, треба неперестанно лізти в вічі і начальству, добиватись свого права, — треба витягати такі «общества,» як комитет грамотности, шчоб казали свій суд над українським ділом, — тільки трета було це робить не раз, не тільки в 1862 р., — а і опісля, а то сам комитет грамотности забув свій суд, — а шче більш треба самим не кидати своїх замірів і своєї праці ні при якихъ обставинах. А именно од другої звички нашихъ людеї самим не працювати і виходить така кумедна річ, шчо полтавські українці просили петербур. комит.

„У насъ (Основа, 1862, Серпень, 23—24) заготовлены для печати священная исторія и краткій катихизисъ, готовится къ изданію географія украинская и географія всеобщая, и краткая естественная исторія. Крімъ того приготавливается: обзоръ сельскаго хозяйства и сельскихъ ремеслъ у мелкихъ южпорусскихъ хозяевъ сравнительно съ сельскимъ хозяйствомъ и ремеслами за границею; евангельскія притчи и небольшая книжка басенъ, выбранныхъ изъ доселѣ — изданныхъ басенъ. Далѣе составляется книжка для чтенія; цѣль ея — выяснить явленія природы, которыя совершаются съ-поконъ-вѣку у каждаго предъ глазами, какъ-то: дождь, снѣгъ, туманъ и проч.; кое-что про жизнь нѣкоторыхъ звѣрей, особенно отличающихся отъ прочихъ; рассказы про нѣкоторыя страны, представляющія что-нибудь особенно интересное въ географическомъ и этнографическомъ отношеніи. Въ эту же книжку должны войти статьи по естественной исторіи, по другимъ естественнымъ наукамъ, по физической географіи, по народной медицинѣ, гігіенѣ и пр. Наконецъ, мы занимаемся составленіемъ русско-украинскаго словаря: эта книга очень необходима, для насъ болѣе необходима въ настоящее время, чѣмъ украинско-русскій (??!) словарь, ибо украинскую рѣчь мы понимаемъ, а въ теперешнемъ нашемъ дѣлѣ въ составленіи книжекъ, гдѣ приходится надъ каждымъ словомъ долго думать, такой словарь доставитъ великую помощь. Составляется этотъ словарь такъ: мы подѣлили между собою все, что было написано до сего времени по-украински; одни взяли литературныя произведенія, другіе старинные акты, лѣтописи и прочее; каждый изъ насъ долженъ выбрать всѣ слова, встрѣчающіяся въ избранной имъ книжкѣ; затѣмъ выбранныя слова будутъ соединены въ одно подъ общою редакціею. Нашлись добрые люди, которые помогаютъ намъ въ этомъ дѣлѣ

грамотности «указать имъ популярныя учебники для перевода на малорусскій языкъ,» — та ще і *предлагали* цьому комітету *предложить* кому нибудь изъ малорусскихъ писателей, *ближе всего* (до кого?) С. Д. Носу составить на малорусскомъ языкѣ естественную исторію и издать ее отъ комитета *не дороже 30 к.* за экземпляръ!!!

Какъ прочитаєш такі «тоцкості,» та ще такі гарьачі обіщцанки і надії, які печатаємо зараз далі, — то по неволі скажеш з Гоголем: «О, Русь, вижу тебя изъ моего прекрасного далеко!» — тільки не питаєш: «куда же несешься ты?» — а зрозумієш, чому вона все стоїть на одному місці.

деньгами, такъ-что на изданіе словаря у насъ средствъ достанеть..

Здавалось, шчо д. Костомаров тілько сказав те, шчо українолюбці думали по всіх кутках, — і шчо скоріш можна було бојатись, шчо в трьох місцях зроблять однакові діла, ніж шчо нігде не зроблять нічого. „Основа“ писала після кижівського листу: „въ Петербургѣ также составляется русско-украинскій словарь для пособія при изданіи книгъ“, а про саме виданья їх писала: „Если одновременно между южноруссами, живущими въ разныхъ мѣстахъ и не имѣющими непосредственнаго между собою общенія, родилось глубокое сознаніе необходимости изданія полезныхъ книгъ для народа, — то нѣтъ сомнѣнія“ і т. д., і т. д.

І справді, — на заклик д. К — ва стали озиватись в „Основі“ українці з усіх боків. Попереду д. *Степан Погарський* з Варшави (Осн. 1862, Липець), далі „Изюмскаго уѣзда землевладѣлецъ *Димитрій Запара*, которій именем панства українського писав ось шчо (Основа, 1862, Жовтень, 5).

„Вы можете, если вамъ угодно, сомнѣваться въ чловѣчныхъ стремленіяхъ всѣхъ насъ, помѣщиковъ и землевладѣльцевъ вообще; но я думаю, вы повѣрите хоть тому на примѣръ, что между нами есть очень много людей, ясно понимающихъ, — что съ распространеніемъ правнаго образованія въ народѣ, разовьется всякаго рода промышленность, а слѣд. улучится и земледѣліе, а слѣд. и наши земли, поднявшись въ цѣнѣ, стануть давать большую ренту; — что только образованіе научитъ нашъ народъ смотрѣть прямо на вещи, заставитъ его безпристрастно взглянуть на бывшія между ними отношенія и на тепершнія наши, относительно его, дѣйствія, и так. обр., окончательно примиритъ его съ нами; — и что только вслѣдствіе всего этого слово панъ и помѣщикъ утратитъ наконецъ, часто не справедливо, придаваемое многимъ изъ насъ — значеніе — въ литературѣ — чего-то

смѣшного и даже оскорбительного, въ народѣ — чого-то ненавистнаго.

Повторяю еще разъ: — вы можете сомнѣваться; но не смотря на теперешній страшный неурожай и на колеблющееся положеніе (теперь, покамѣсть) хозяйства нашего, — на такое дѣло, какъ образованіе народа, мы денегъ дадимъ и ошибку вашу докажемъ дѣломъ“.

Поряд з листом Д. Запарі напечатано в „Основи“ такий же гарячий лист д. *Аркадія Іоніна* з Лебедіна, і далі дуже розумну статтю, підписану *А. Городиськиј* (певно з Полтавщини) „Чему и какъ учить нашъ народъ“, в которій знайдуться нові приміри того, якъ трудно нашимъ хлопцямъ розуміти московські книги. В списку льудей, дававшихъ гроші д. К — ву на печатанья книгъ українськихъ знаходимо имена льудей з усіхъ краївъ нашихъ (Основа, 1862, Жовтень, 6, 7; Листопад: „Лепта Батуринської громади“, *Иполита Вовка*, „Письмо въ Основу“ *Д. Запарі* про те, якъ завели, після слов засідателя *Гессе-де-Кальве* і судьді *Науменка* зборову книгу на діло д. К — ва в Ізюмському суді). Після листу д. *Зосима Недоборовського* (з Одесси) впорядчики „Основи“ писали: (Основа, 1862, Серпень, 14)

„Зазиваємо на труд і на поміч усякого — і багатого і вбогого — хто тільки любить свою Країну, свій нарід, і думає стати йому у пригоді. Хто має гроші, нехай пожертвує частину для льуду на учебники; хто має талан і знаття, — нехай пише книжки. Просимо слать і свої гроші і свої труда на руки *Миколаја Івановича Костомарова*, в Петербург на 9 линіі *Василевського острова*, дом *Карманова*; вибрані льуде тут усе розберуть, — візьмуть на розвагу і догепність книжок і потребу цеї, чи другої, для народу, та і присудять громадоју і розход на печать і скільки видати грошей за працьбу. Хоча тепер тут

перекладається, на нашу мову, Евангелія и пишеться: свѣшченна і церковна исторія, геометрія і космографія, — да се не стане на заваді нікому, коли чийсь инший труд буде пригоднійшиј.

Час уже нам усім старатись дльа наших діток, і дльа нашого хлїборобного льуду: через його ж то трудовий піт ми багатїли і достатком і освітоју“!

Вишче ми вже привели гарьачі обїцьанки кїжївські. Те шчо тоді вже де хто починав дивитись косо на початки праці українців, само шче бїльше підбивало надїју, шчо українці не погајуть часу. І справді „Основа“, виписавши кїлька слов, в котрих „Совр. Лѣт. Моск. Вѣд.“ почала вже бурчати проти українців, — крикнула: „Пусть это элегически-зловѣщее напоминаніе послужитъ нашимъ южнорусскимъ дѣятелямъ къ еще болѣе тѣсному соединенію въ трудѣ на пользу народа; пусть оно пробудитъ заснувшихъ и не дастъ покоя лѣнливымъ и равнодушнымъ“.

Пїсля всього цього можна було сподїватись не аби чого. Думку д. Костомарова, як бачили ми, гарьаче привїтали українці всьакого стану: профессори, пани, чиновники, студенти. Піддержали її і багато з москвинів. Зібрано було до 5000 р. грошеј в руках самого д. К — ва, не шчитајучи того, шчо було в руках кїжан и харкївців. І однакож скоро вијавилось, шчо діло, до которого кликав землякїв д. К — в, не підсилу тодішнім українцям. Д. К — вим за цілій рік видано було тїлько двї книжки (Арихметика д. *Конїского* і Оповіданьня з св. Письма д. *Опатовича*), хоть шче в 1862 р. Основа писала (Серпень, 23) „въ рукописяхъ находятся нѣсколько переводовъ Евангелія. Написаны священная исторія и катихизисъ“. В Кїїві, де часом можна було побачити сбори по 200

чоловіка української молодіжі, — в скарбу її лічилося до 2000 рублів, — після всіх горьких слів, які ми бачили, напечатали 1 книжку! В Харкові було теж не менше українолюбців, — а не вишло ніоднієї книжки. Один з важнішчих робітників „Основи“ признавався нам, що як міністр Валуєв зупинив українські наукові книжки для народу, то петербурські українські громадяне не дуже то журились тому, а навіть раді були, — бо книг готових не було і вони думали виїти з стиду і наготовити книг, поки, як думали, не довго, держатиметься заборона 1863 р. Прошло *дев'ять років*, — і петербурські (основські) українофіли не тільки не наготовили книг тих, а ще, коли в 1872 р, вишло в Київі нове видання „Де що про світ божий“ і показалося на ділі, що про валуєвську заборону вже забули, — все таки петербурські українофіли не напечатали ні однієї книжки. В 1874 р. в Київі видано було наново одну з тих книг, що видав було в 1863 р. д. Костомаров, — „Оповідання з св. Письма“ д. Опатовича. Петербурські українофіли віять не поворохнулись! Ні про яких „вибраних лудей“, которих згадувала „Основа“, не чуть було ніколи. Так дождалися „основяне“ до нової заборони уже всіх українських книг в 1876 р. Тільки д. Куліш спромігся аж в 1870 р. видати в Відні переклад чотирьох евангелістів, — в Липську псалтиру, а в 1869 р. переклад п'ятикнижжя Мусієвого. (Книги ті вишли без імені перекладчика, та д. Куліш опісля сам признав їх своїми в переднім слові до II тому своєї „Історії возсоединенія Руси“, сказавши однако, що він видав переклад св. Письма для Галиччини (для спасенія русскої народности въ галицкомъ обществѣ) — а не для України!

Та на Україні переклад тої рідко побачиш, а галичане теж боїаться його ширити. Остатні ж книжки Нового Завіту вже сьомий рік ждуть печаті! *) Про тіж геометрії, космографії, і т. п., которі обіцьбала „Основа„, щось не чуть, як і про ті книги, щчо писались в Київі і, кажуть, в Харкові.

Такиј несчасниј кінець бучно початого і доброго діла случивсь не тільки через валуїївську і синодську заборону, але і через власну недбалість українофілів, через недостачу щчирости, через ту „тонку конспірацію“, ту славутнью українську хітрість, щчо в кінці всього сама себе вловить замісьць ворогів, — а головнішче, од чого і виходять всі ті хворости: *од неясного розумінья свого діла і свого стану серед усіх обставин, од недостачі здорового*

*) Додати треба, щчо на і те, щчо печатано було з св. Письма, явилося пізенько. У передовій молодіжі на Україні вже проїшла та мішанина православія з народством, яка щче була у старших українофілів, кирило—мехводівців, і од них заїшла було і до молодих в 1862-63 р. А в усіх вспів проїти тої запал, з яким би в 1863 р. гляннули україніці на переклад Св. Письма. Јого треба було тепер розпускати потај од начальства, значить під страхом карн, — так дльа цього треба таких льудей, котрім би льубо було не тільки слово в книзі, а і ті думки, щчо тим словом говорятьсьа, а цього тепер же не може бути з св. Письмом у передових україніціа. А середні не стануть одважуватись, щчоб розпускати ті книжки, щчо заборонені. Одні, хто взяв би охоче укр. переклад св. Письма, так це сектанти, «штунди,» так вони ледве знають про нього, і вправляютьсьа з синодским перекладом «на русское нарѣчіе.» Скрізь українофілам нашим приходитьсясьа співати пісеньку:

Par un étonnant hasard
Nous arrivons toujours trop tard !

Так ось тепер тільки видано повниј збір писаньнь Шевченка, — тоді јак багато вже з них видихалось, — і нікого ним не поворушиш. Не те було б, не та була б і сила Шевченкова над Україною, јак би те все було напечатано в 1840-ві роки, так јак печаталось в свіј час те, щчо писав Міцкевич, або В. Гьуго. Та навіть і зараз після смерти Ш-ка багато б щче здалось з тих јого творів, котрі тепер прочитајеш та і скажеш: добре, та пізенько! Тепер вже об цім самім треба не так говорити, — а кому щче можна так говорити, тој не зна, щчо то воно за Нерони, Јесејане, Рогволоди!

громадського розуму (політическаво развітїя). і *стараосвітськість думок про громадське діло, т. зє. одсталість од віку*. Ці всі слабости можна побачити і перечитавши ті статьті, которими „Основа“ кликала земляків до помочі ділу д. Костомарова і в которих тодішні українофіли розмовляли з світом про свої праці і плани.

Найпростіше діло, коли заборонено було печатати книги в Россії, булоб напечатати їх за кордоном, в Галичині, де криком кричала потреба мати русинам наукові книжки і де українці збудили на себе великі надїї, не тільки в молодшій партїї, котора і назвалась українською, (щчо видавала „Вечерниці“, потім кулішівкою „Мету“) а і в старшій (щчо не вживала кулішівкі, однакo перепечатувала в „Слові“ статьті „Основи“, а потім лајала „Москву“ і д. Каткова). Ті надїї галичан на українців сталї марними, через щчо виїшло, щчо старша партїя а в 1866 р. одвернулає од України до тієї самої „Москви“, котору щче півроку перед тим лајала, — а молода стала сохнуть і вдержавши тільки імја народньої, української і справляючи дльа форми споминки Шевченка, на ділі стала австро-унїятськими чиновниками, которим Шевченко такий же свїй брат, як і всьакому чиновнику. Скоро після 1863 р. і пізнїше нам траплялось не раз питати звїсних українолюбців, чому не печатають евангелїя і инших книг за кордоном, коли заборонено було печатати їх в Россії — і чули одповідь, — „щчо як би це було так зроблено, то українці показали б себе такими ж бунтовщиками, як Герцен і другі виселенці з Россії, або як польаки, і через те б і ствердили те имено, щчо про них „писав д. Катков і назавше б розсердили начальство, — а тепер воно, побачивши, щчо українці лью-

де смирні, зніме своју заборону — і можна буде все, шчо треба напечатати в Россіі“.

З такою мудростю можна тільки діждатись, шчо ј світ забуде про нас і ми сами забудемо те, шчо сами колись думали. І те, шчо початих в 1862 р. книг ніхто ј не подумав кінчати, — всього лінше показује, шчо ми говоримо правду. Не диво, шчо з такою мудростю укранолюбці 1860-х років, не тільки далеко свого діла не повели після 1863 р., а шче мајже зовсім јого зарізали в Россіі і в Галиччині!

Нам було б несказано жалко, јак би хто подумав, шчо ми винуватимо кого небудь з українолюбців 60-х років і навіть јіх проводирів, а шче більше, јак би хто подумав, шчо ми не цінемо ј того, шчо вони зробили в свіј час дља українського діла, особливо д. Костомаров, од которого більш усіх залежало зробити чи так, чи сяк з виданьям школьних народніх книг. Ми всього менше хочемо бути подібним тим цінителям старших робітників нашого діла, до которых приклада Герцен стишок Давидова.

Стараго Гаврилу,

За измятое жабо

Хлещуть въ усъ да въ рыло!

Наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історіі Русі лягли основою нового українства, јого спорні листи до поляків, до москвичів поставили діло українське перед сусідами, а јого колишньє Кирило-Мехводієвське братство 40-х років і науково-політичні статъты про сојузність (федералізм) в старіј Русі були ластівками українского всеславјанства і федералізму в усіх Русях, јак јого книги про Стеньку Разіна і про Съверноруські Народопрарства буди науковими лас-

тівками і московського мужицтва і громадства. Шчо до другого з верховодів українських часів „Основи“, д. Куліша, то хоч не вигідні обстави жить-тѣа, особливо після аресту 1847 р., шчо запонав в його на дорозі за границю до науки на академика славянських мов, — і не дали йому випестити твїй науковїй талан до костомаровського, — та все таки він вијасинв не один бік жить-тѣа і думок нашого народу. Особливо ж цїнне в д. Куліша проміннѣа завзятости до праці дѣа України, которе застављало його кидатись з працеју і в Галиччину, коли трудно було працьувати в Россїї, которе пробива і в його нещасних остатнїх писаннѣах, шчо в них ганьбить д. Куліш українське мужицтво, — козацтво, „хлопоманїю“, і соціалїзм, — думајучи прихилити попївство, панство та царство — все ж таки до українства. Даремна надїа, — нехвальна дорога, — а все ж таки почитива упертїсть! Ми цїнемо јїї навїть в самому недужному јїї образі, — а всеж таки мусимо сказати правду про слабїсть підстав праці основських верховодів дѣа нашого народу, — додавши, шчо говоримо јїї не як законник, шчо шука обвинуватити особу, а як дослїдець природи, шчо шука всьому причини.

Все лихо нашого дїла за часи „Основи“ і після того було в тому, шчо воно більш оперто було на нејаснїј љубові до рідного краю і породи, ніж на всесвітнїј думці про добро і вољбу чоловіка і наукового розуму. Ось через те заснули одні, згубили колишнїј запал другі, (при чому ослабла і сама наукова сила јїх) залутались третї!

Вже, як сказали ми, самі ті статьтѣи, которими „Основа“ кликала земљаків до виданнѣа книг народнїх, з јїх поклонами „государству“, з јїх хва-

лоју „православію“, з їх виходками протів модних (??) матеріалістів“ і тим, шчо вона викинула *історію* з кругу книг, которі вона хотіла видати поперед усього дльа народу, з тими „просимъ указать“ і „предлагаю предложить“, — не показували ні міцного духу, ні громадського (політичного) розуму, ні навіть працьовитости. А діло стало так, шчо кабінетним ученим, учителям, стихописцям, не порвавшим зовсім звязків з казною і службою, приїшлось показати і міцній вольній дух, і політичний розум, шчоб взяти верх в тій біді, шчо облягла їх діло, на більшу половину зовсім не політичне діло, а тільки таке, шчо стало політичним, тільки через дурость, ненависть до всього живого і охоту усе рівняти в одинаковій салдатській ряд петербурського начальства і московських крикунів.

Після катковського крику і валуєвської заборони робити шчо небудь українське стало вважатись мов би противним закону. З тії пори стало перед українобубцями таке питаньня: чи робити їм проти закону, чи по закону, і як? Отже, шчоб потрапити добре на всьакий счуцај, — треба, шчоб голова була зовсім свіжа од неперемінної покірливости і страху перед законом начальственным — а дивилась на тој закон тільки, як на одну з обставин свого діла, — треба, шчоб думки і серце твої тьагли наперед усього до діла, а потім вже чоловік розбірав, як його зробити, чи законно, чи ні. Звісно, шчо коли можна зробити законно, — то треба і робити і так, а коли ні, — то шчо ж робити?! треба робити наперекір закону. Багато де-чого з того, шчо поклали зробити „основјане“ можна було зробити тільки за довгий час, та шче змовоју кількох чоловіка. От же дльа того треба було, шчоб лью-

де цілком завзялись своєї думкою, до запалу, до того, щоб об чім би не задумались, щоб не почати, а все звертати до одного, до сього діла. Такі тільки льуде, що вже так затяглись в діло, вдержаться і за кілька років на одній дорозі, витремають обіцянку, притягнуть до себе других подібних же замість того, щоб розгубитись їм про між себе і розгубити тих, хто було пристав до діла. Але таких льудей українольубство ще не бачило серед себе, окрім Шевченка, — і то по часті і часами, як це бува у поетів, та ще у таких не вишколених, як Тарас. Та і в загалі українольубство не бачило льудей з політичним, громадським розумом, а особливо з таким ясним і широким розумом, та до того з твердим духом, якого треба для чесного, але сложного і трудного діла, як українське: діло і чисто українське, і всеросійське, і всеславянське, — одно в Росії, другі по краях Австрійських, — діло і кабінетне, і мужицьке, діло і національне, і політичне, і соціальне, і культурне!

Щоб скрізь потрапити як слід, треба було українству багато льудей до праці, — та ще і льудей неабияких. А притягти льудей та ще міцних, могло тільки ясне слово і примір. А як нарештє саме в трудні часи українольубство поховало свої прапори, до того, що і доси „Основа“ і основане, такі, які вони були, зостаються прапорами і верховодами українства, котрі прямио стають перед льудьми. Все инше, молодше коли не зануло зовсім, то закутало своє слово так, що не доберешся до того, чого воно справди бажає, або поховалось в псевдоніми, аноніми, під которими іноді в якій небудь галицькій часописі (Меті, Правді) і викрикувалось щось, більш гаряче, ніж ясне, тільки завше таке, за которе сам кричавши не дума

стојати в Россіі, таке шчо иноді ј сам він не бачив в печаті, јак не бачить галицьких часописів мајже ніхто в Россіі, новіть ті, хто в них пише. А вже коли пішло діло на схови, на шопотаньня, та на аноніми і псевдоніми, — тоді прощчај політична партіја, — а далі прощчај і всьаке діло!

Ми показали, јак українолюбці не спромоглись напечатати свої книги за кордоном і провести јих в Россію наперекір начальству, — незаконно. Іменно через те не спромоглись вони робити своје діло і там, де закон позволяв, і там, де закон давав јім пролазку і там, де можна було повернути закон на своју користь.

В 1864 р. видано було в Россіі нові судебні устава, котрими довго тішились наші степенні вольнодумці, особливо мировими судами і присяжними. Усьакому було јасно, шчо коли судебними уставами дана була воля усьакому пријти в суд і слухати, коли ј мужики були покликані в присяжні, — то треба було, шчоб усьакиј міг, јак ліпше, розуміти, шчо то за суд такиј. Ось через шчо, коли хтось в Катеринославі надумавсь написати книжечку про нові суди по українському, то цензор, не думавши, пропустив јіјі. Јасно, шчо можна було написати книжечки і про волю і мирових посредників, і про земство і т. и. порьядки Багато з молодих в 1860-63 рр. українолюбців стали і гласними в земстві, і миров. посредниками (особенно в југо-западних губерніјах) і адвокатами, — і однак ж ніхто з них не подумав об таких книжечках, јак та катеринославська. Вон так і зосталась одна однісінька, аж поки в Кијіві в 1874 р. не вијшла книжка про нову рекрутчину (*Јак тепер одбуватиметься војенна служба*) та аж в 1875 р. *Про кари, до јаких присуджють мирові судді*, до-

словни́й переклад устава о наказаніяхъ, налагае-
мыхъ мировими судьями, се-б-то книжка, котра мог-
ла більше тішити українофильське серце, шчо ось
мовляв і по нашому можна закони писати, а ніж
шчоб її легко було зрозуміти мужикові.

В 1865 ж р. ви́шов нови́й закон про печать, по
котрому в столицях можна було печатати книги
в 10 листів без того, шчоб попереду показувати
цензору. По тому закону зовсім заборонити книгу
міг тільки суд, і такий поря́док державсьа до 1873
року (після того міг вже задержувати книгу і
комітет міністрів), — а суд був прильудни́й і му-
сив опіратись на законі. Отже про українські кни-
ги не було (та нема і досі) явного закону, шчоб
не можна було їх печатати, — а валу́jevська за-
борона 1863 р. була тільки та́йни́й ціркуля́р по
цензорам од міністра, (і тепер теж саме, — тільки
тепер в ціркуля́рі тому сказано, шчо так робить-
сьа по *Высочайшему повелінію*). Значить, шчоб ви-
вести діло на чисту воду і заставити суд зняти
заборону з українських книг, треба було тільки
зложити яку небудь географію українську, чи
шчо, в 10 листів (закон се́й примусив російських
книгарів придумати особливи́й папір, шчоб і не дуже
велика книга містилась на 10 листах), — та і пу-
скати, — ха́й цензор, коли хоче, в суд одсила, шчоб
задержав. Суд не міг би зна́ти закона, шчоб таку
книгу задержати. А коли б ни́жни́й суд як небудь
і причепивсь, — то в усякім разі діло виводилось
би на зисту воду, на прильудну поговірку, — да-
лі його можна було перенести в сенат, котри́й тоді не
раз визволяв ті книги, шчо задержували цензори і на-
віть ни́жчи́й суд. Так і робили не раз видавці воль-
нодумних книг в в Петербурзі і сами́й суд над кни-
гами тими, роздзвонені́й в газетах, помагав тому,

щоб звернути прильудну увагу і викликати поговірку про лубі видавцям гадки і про вільний розум (діло книги Вунда *Душа человека*, Лекки—*Исторія Раціоналізму*, Ткачева „Беккера—Рабочій вопрос“ і т. д.) В крайнім случаї, як би книгу задержав і суд, то пропадало рублів 400-500 та на видальця може б косо глянulo начальство. Але українолюбці не спромоглись на таку пробу за 8 років, — хоч між бувшими громадянами петербургськими, харьковськими, київськими і друг. були лубе неслужашчі і заможні, були свої адвокати, банкіри і інші.

Так вијавилось, шчо українолюбство було самим слабым з усіх вільних зрістків 1860-х років у Россії, самим полохливим, — і не диво, шчо про його зовсім було і забули лубе, шчо воно і на світі єсть.*) З кінця 1860-х років почина оживати письменство українське, але мајже тільки в однім

*) За кордоном звичајно або зовсім не знають про українство, або навмисне ховають те, шчо робить наше начальство проти нього, або вже прибілшуютъ тој гніт начальства проти українців. Так напр., коли поминути газети, навіть в книзі А. Н. Kirkora — *O Literaturze pobratymczuch narodow slowianskich (w Krakowie 1874)* написано не знать шчо про костомарівський кружок і розказано, шчо мов би то за нього «поета Шевченка і Максимовича (!?)» вислано на Кавказ в прості салдати, — а кілька сот (!!!) інших було вислано в Сибір (??) і в дальні губернії» (стр. 64), а шчо в 1863 р. «профессора Сторина, инженера Лободу, адвоката Косинского (Конисского) літераторів докт. Носа, Чубинского, Савича (?) і багато (?) молодіжні університетської вислано на Сибір (??) або в прості салдати (??) на Кавказ(?) і до Оренбурга. Арестовано звісного мецената (?) письменства малоруського Пашченка (?!), Потоцького за перехованья оружья (?) в Полтаві розстрельано (!?) Часописі малоруські «Основу» і «Читальню» (?) зупинено. Забрано багато популярних книг і дальше виданья їх заборонено. Переводчика св. Письма попа А(о)патовича «osadzono na rekoleksye.» (ст. 70). Мабуть з такого джерела довідалась і львівська «Правда», котра не раз казала, будім то «московський уряд кара Сибіром тих, хто замовить слово за Україну.» На самому ділі ніхто з українофілів ніколи не був висланий в Сибір, не виключаючи і Шевченка, шчо був покараний більш усіх: службоју салдатом коло Арала. Окрім того кілька чоловіка, всього

Київі. Попереду показуютьсья виданьнѣя викладів самого народу (казки, пісні), далі вірші, баїки, — далі наукові книжки дльа народу. В останній рік перед новою забороною, українських книг виїшло в Київі 35% з усіх, шчо там напечатано. Знайшлись льуде, шчо перелѣкались того, — були такі, шчо кричали про страшну змову українську, про те, шчо українольубці, особливо київські, держать себе як *кагал* жидівськїй. („Кіевлянинъ“, „Русскій Вѣстникъ“, „Голосъ“ 1874-75 рр.)

Даремний страх, не по заслугі похвала! На ділі було зовсім не так: впять сталось, шчо українольубці не вмїли покористуватись тими тими чотирма роками, в которі цензура пропускала наукові книжки українські. Книг тих виїшло і мало (всього з десять путніх) і в тому, які то були книги, видно, шчо в українців, навіть печатавших книги в одному місці, не було именно змовленої праці, а не то вже кагальної міцної спілки і упертости. Окрім кількох повісток і казок, шчо виїшли в Київі маленькими книжечками, *метеликами*, в 1872-76. рр. наукові книжки були: 1) Де-шчо про світ божи, — перепечатана потім і в Одесі, — 2) Розмова про небо та земльу і 3) Розмова про зем-

за 30 років, не більше 15 чоловіка, було покарано најлекшою політичною карою: висилкою в дальні губернії — чого ї рівняти не не можна з карами, которі терпльять напр. польаки за національне діло, або мочевини і «обшчеруси» за соціальне. Українству приходиться најтруднішче з усіх других вольних таборів в Россїї через те, шчо начальство видумує такі речі, як зовсім не пускати печатати книг українських, (шчо однако не трудно обїгти, печатаючи за кордоном) але особистих кар на долю українольубців приїшлось најменше. Вільно ж напр. «Правді» говорити, як про преслідуваньнѣя українства наприк. і про те, шчо в 1867 р. у д. Куліша одньато в Варшаві службу, котрої йому ї брати не слід було! Післьа цього приїдеться вважати великою перешкодою дльа українольубства те, шчо за нього не дають звїзд і крестів!

ні сили (ці обидві переклад з великоруського з до-
бавками), 4) Про холеру, 5) Про ведмедів, 6) Ле-
віцького, Перші київські князі, 7) того ж, Тата-
ре і Литва, 8) того-ж Уніја і Петро Могила; 9)
Лободовського Дітські пісні, казки й загадки; сьуди
ж треба додати і нашу 10) Про татар, козаків та
турків. Бачите, як мало тих книг, і як випадкові
всі ті книжки. Доволі буде глянути наприклад на
книжку *Про ведмедів*. Це шматок з перекладу кни-
ги Брема *Про звірів*, шчо зроблений був, хоч не
весь шче в 1863-6 рр. Вже в 1874 р. він по-
явивсь з Петербургу в Київі і ходив по людях,
поки з його хтось напечатав чомусь самих ведме-
дів! І чому именно ведмедів, — з котрих не почи-
нається ні в кого наука про звірів?! Так собі! Або
книжка *Про холеру* виїшла именно тоді, як ні-
якої холери не було, — а коли була холера на
Україні (1871—72), тоді ніхто про неї не писав.
Та і яка то користь з книжок про болісті, коли
нема першої книжки *про тіло* чоловіче?! Книжка
для зовсім маленьких дітей була видана всього од-
на, — і та, як нам звісно, попобрутилась по лю-
дях цілих два роки, поки појавилась в світ. На скіль-
ко мало було у наших українолюбців праці, на-
віть неупорядкованної над книгами народними і
школьними перед заборонују Јузифовичевськоју, вид-
но з того, шчо після тої заборони проїшло вже
більше року, а шче *ніодна така нова українська*
книжка не показалося в печаті закордоні, окрім
книжок цілком соціалістичних (*Про багатство та*
бідність, *Про те, як наша земля стала не наша*,
Про хліборобство) котрих дітям не можна дава-
ти до рук, бо вони їх не зрозуміють. Подумаєш
чи не пускаються часом писателі українські знов
на таку ж „тонку конспірацію,“ яка було зада-

вила діло їх післѣ 1863 р. Коли так, то можна наперед сказати, шчо знов вона доведе до того ж. Начальство через нашу покірливість не подобриє, а тільки світ, навіть і наш, знов забуде про нас, — а в Галиччині знов підбуджена новим зростом українства молодіжъ, шчо на цей раз стає однаково і проти дѣячківських свѣтоюрців і „Слова“ і проти сонних народовців (*lucus a non lucendo*) „Правди,“ стратить надію на українців і не піддержана ними виїать на більшу половину вернетъсья до дѣячків „Слова“ і засне з „Правдою,“ — наш народ зостанетьсья на однім місці, або піде вперед за чужим приводом, як ті штундисти, шчо обходятьсья з петербургськими псалмами і евангелієм, і маїже не знають про українські, а нова молодіж наша знов на більшу часть піде за маревом всероссійства, чарез те тільки, шчо побачить коло нього ті думки, котрими тепер живуть передові льуде по всій Европі. Сором буде, коли так станетьсья. Ми не здивуємось однако, коли воно так буде, — бо стиглість в політичному ділі, сміливиї розум, тверда памѣть про діло, способность оглядати всі його кінці і вміти скрізь поспішитись подати свій голос, зробити, шчо треба, де треба, в свій час, — це такі речі, которих льуде не набувають одразу, та найбільш набувають не вигадками з голови, а пробою серед самої праці, часто післѣ гіркої науки, гірких втрат!

Шчо і теперешні українські писателі так же само мало чому навчились з гіркої науки послідних часів і багато забули (шче гірше, значить, Бурбонів) це можна було бачити з того, шчо де-кому з них приїшла думка ховатись в 1875 р. од гніва „Русскаго Вѣстника“ під стріху „Голоса“ того самого, шчо в 1874 р. брехав на українофільс-

тво, як мов би-то на польську штуку — і мало того, шчо ховатись, — а шче ј писати јому хвалу, шчо, мовляв, вмів мудро розібрати, шчо доброго, а шчо поганого в українстві. Цѣа хвала „Голосу,“ підписана именем чесного музики українського, нікому і нічому не помогла; над неју навіть посміявсь устами всесвітнього наймита (Гамми-Градовського, — теж чада Кијіва і навіть „Кіевлянина,“) сам „Голось,“ (як недавно сміявсь він над тими викрутасами, котрими заміта старі козацькі гріхи д. Куліш, пишучи проти українського мужицтва, козацтва, Шевченка і т. п., — по своїх „Возсоединіяхъ“ та „Русскихъ Архивахъ!“) Тільки ј того, шчо українськоју рукоју в „Голосі“ вдарено „українофільскіја увлеченіја на археологіческом сјездѣ в Кијевѣ в 1874 г.“ і в проф. Міллера, котриј мав стілько чесности, шчоб виступити проти брехень „Голоса“, — чого наперед, певно, вже пр. Міллер не зробить. Шче торік ми бачили друге, шче більш надладне діло, як одна, і дуже добра, хоть паньська книжка українська сховалась під стидкоју стріхоју „славјанскаго благотворітельного комитета,“ шчо, здавалось би, мусив добре огиднути українолюбцѣам своїм ворогуваньням проти українства і просто шпїонством.*) Та мало того, на тој час верховодив в комітеті тому тој саміј чоловік, шчо не раз шльопав печатними і словесними доносами і самого написавшого ту книжку і того, кому вона присвячена! Далі ми начитались з протоколів кијівського географ. товариства, шчо в товариство те члени јого наслали „грамадноје калічество етнографическаво матеріала.“ Начальство замкнуло те товариство, — і јого не вирьатували

*) Ми розуміємо «Сербські пісні», переложені д. Старицьким.

прохвалені київськими географами і етнографами “покровителі” ні з київських панів та генералів, ні з петербургських. Де те „грамадноє калічество?” Не вже ж ті, шчо його назбірали, не витребовали його до себе, а потім сами не обробили його дльа печаті, або не знајшли таких, шчоб те зробили? Мало того, ми знајемо, шчо је цілі книги українські, і книги цінні, хоч цілком законні, та до того підписані цензуроју — шче перед забороноюју 16 Маја 1876 р., а все таки јіх чомусь ми не бачимо в печаті. Бачучи ј знајучи усе це, ми ні трохи не здивујемось, коли ј тепер знајдутьсьа українські писателі, шчо замість того, шчоб просто печатати свої книги за кордоном, будуть слати јіх в Петербургську цензуру, все сподівајучись, шчо може таки вона змилостивитьсьа, — а вона лубісінько буде ховати јіх, так шчо у писателів не зостанетьсьа, по чому јіх знову переписати, — або будуть ховати по скриньах свої писаньня і збори, поки јіх појідьать миші, або поки вони втратьать своју ціну, так шчо тільки мишам ј годитимутьсьа! Ми не можемо не вважити ј на те, јак трудно печатати українські книги за кордоном, навіть в Галичині. Там нема ні одного јавно прихильного українцьам товариства і самі ті, шчо звать себе украјінофілами бојатьсьа держати себе так, шчоб не ховати своїх звязків з “московськоју” або „козацькоју Украјіноюју,” бојатьсьа, шчоб јіх не обвинуватили в „панславізм” українським, в гајдамацтві, „нігілізм”. — Там саміј смирніј украјінець піде за „нігіліста” і „гајдамаку,” з котрим побојатьсьа мати діло галицькі украјінолюбці, народовці, „ліберали,” од котрого вони не тільки повтікајуть, а ј сами шче з перельаку наговорьать на нього не знать чого, јак тільки „Слово,” *Dziennik Polski*, або гульашчіј

жандарм причепитьсьа до нього. Додайте до того безтактність і помилкі самих українців в ділах їх з галичанами і те, шчо українці так же скоро забувають про Галичину і не хотять попрацьувати дльа неї, як часом багато покладають надії, шчо вона вивезе їх діло, — і вам стане ясно, чому шче багато треба часу, поки справди виробитьсьа спільна галицько-українська праця і поки Галичина зможе стати дльа українсько-славянського діла тим, чим вона мусить і може бути. Ми знаємо цевсе і друге де-шчо, — через шчо не здивуємось, коли втеперешніх трудних часах, українське діло не заблищить, так як би мусило і могло б, коли б хоч десьоток-другиї льудей в Россїї і Австрїї (десьоток-другиї на 17 мильїонів!!) узявсь за нього шчиро і дружно.

А все таки, поглядаючи і на те, як воно хоч дуже потроху, та все посувалось доси, — думаємо, шчо помимо доброї, чи злої волі Івана, Кузьми чи Петра, — все те, шчо робитьсьа в Россїї і Австрїї, посуне вперед українське діло, — і не попустить, шчоб тепер в такїї силі поновились помилки і недбалість українольубців 60-х років. Ми маємо таку надію справди через те, шчо тепер в Россїї і на Україні поставлено ясно думку про добро громадське, которого розумні льуде ждуть *не з гори, не од начальства, а з низу, од себе самих* і тим підрізани в коріні ті „тонкі конспірації“, ті надії на милость начальства, які погубили діло „основїан“ 1863 р. До того тепер тільки сліпому не виїяснилось, шчо українство вдержалось тільки в мужиках, шчо ні панству, ні купецтву усяких пород, шчо облягли нашу Україну, ні попівству, не ма ніякоїї користи пеклуватись про мужицьке

та шче про таке зовсім недержавне діло, як українство.

За остатні роки, коли в Росії і в Австрії стало ясно, шчо і начальство, навіть і при добрій волі не може дати мужикові і того, чого од нього сподівались шче батьки наші, а часом дехто і з нас самих, вже наплодились луде, которі можуть узятися за діло смілівіше і поставити його яснїше. Соціалістична ж проповідь, котора як раз зходитьсь з ділом українським, вже через те одно, шчо українська порода маже тільки і задержалась, шчо в чорноробчих мужиків, — мусить вбільшати число таких луде і підняти в усіх запас сміливости і охоти стати на свої власні ноги, — хоч на первих порах виступ таких луде і робить переполоху серед луде степенних. А тільки сміливість і праця на власних ногах заставляє поступатись і начальство, — особливо тоді, коли йому доведетьсь, шчо одбитись од самих завзятих, давати хоч шчо небудь степеннїшим і смирнїшим лудям. По всій Росії завзяті, безоглядні луде одні ворухились серед сону 1866 — 1876 рр. і вони тільки і здобудуть волю і дльа степенних. Так само і на Україні тільки завзяті луде добьутьсь права і степенним українцям печатати, вчити, навіть співати по українському.

Про чисто соціалістичне письменство українське ми тут не можемо говорити. Звісно, шчо воно може жити тільки за кордоном і навіть далеко не легко воно втримається в Австрії, дякуючи не тільки поліції, але і самим русинам австрійським. Але не прьамо і різко соціалістичне, а все таки просто, чи косо користне мужицькому ділу українському письменсьтво, могло б добре заложитись в Австрії і звідти перемогти всякі заборони в Росії.

Нам здавалось би, шчо ті з українолюбців, которі дісно нічим не винні перед урядом, не думають перевертати порьядків теперішніх, а тільки льублять українську науку і слово, мусили б тепер, коли уряд заборонив ту науку і слово в Россіі, зараз же узьятись за те, шчоб видавати свої праці в Австріі і видавати за своїм підписом. В два-три роки вони б заставили уряд наш узьяти назад свою дурну заборону, — а поки шчо само руське начальство, яке воно не дурне, а все таки нічого б їм не зробило. Ну, як таки, не кажемо вже судити, а навіть висилати „адміністративним порьядком“ льудеј за те, шчо напечатали в Львові, або в Празі, — повість з українського побиту, або переклад сербських чи чешських пісень, або Шіллера і Шекспіра, або збірник казок і пісень народніх, которі би з радістю привітала наукова печать всього світу? Не вже ж ми будемо бојатись навіть косого погляду начальства? Провезти ті книги і в Россію не трудно, навіть коли б і цензура спинила, — і інтересно булоб побачити, шчоб воно було, як би жандарми знајшли в кого не дозволену цензуроју — ну, хоч би „*Орлејанську Дівчину*“ в українському перекладі!!

Однако ми говоримо тепер не про книги дльа великих, не про книги вишчојі науки, — а про книги дітські і мужицькі та про книги школьні. От именно на ці книги обіцьали нальагти українолюбці часів „Основи“, на них почали нальагати українолюбці 70-х рбків; — проти них ранішче підньалось панство, попівство, начальство; — їх тепер до останку заборонено в царстві руськім. І про них теж, ми сподіваємось, постарајуться безповоротні прихильники мужицьких громад на Україні, колиб про те не постарались другі українолюбці,

щчо шче не звірились в милости ні панства, ні купецтва, ні попівства, ні навіть начальства, — хоч і добре, здаєтьсѣа, учено їх! Хто другий, а українські громадівці мусьать, або дати дітѣам і мужиками розумні наукові книги про природу і чоловіка, або зректись имені мужикоприхильників і громадівців. В другім місці, в переднім слові до нашої „Громади“ ми кажемо бильше про те, шчо не можна сподіватись, шчо б теперішні порьадки, шчо гнітуть мужика, перемінились на світі тилько розмовами про саму зміну поділу багатства, і навіть повстаньням, шчо б змінити теперішнє господаруваньнѣа в полі і на фабриці. Треба *перемінити усї теперішні думки льудей, усю теперішню їх натуру*, шчо набралась звичаїв і норовів од тисьчелітнього попівського, царського, панського, купецького, невільницького порьадку, — треба ї довести до кінца і дати в руки кожному з теперішніх чорноробочих силу орудовати сирою тварью, ту силу, которойі почали набіратись попереду льуде білої роботи, (колись попи, потім пани, тепер купці) з їх наукою, — бо инакше б, коли б і можна було чорноробочим зкинути з себе верховодство білоруких і білоробів, то вони б знемоглись перед тією сирою тварью.

До тії великої переміни, которойі бажають громадівці, ведуть багато способів: і ширеньнѣа нових думок між великими, мужиками і панами, і повстаньнѣа, без которих иноді не можна обійтись, як до того діждетсѣа, — але між тими способами єсть і дітська школа і наука про усяку річ в природі і в чоловічому житьтѣу. На цей раз ми почали говорити про школу і про науку мужицьку, — і будемо ї далі гворити про це до кінца.

Ми сподіваємось, шчо громадівці *на нашій Ук-*

раїні, — звідкі б вони не виїшли, чи з чистих українолюбців, чи з всеросійських, чи всесвітніх соціалістів, навчилися де чому хоч з того, шчо бачили і пережили в остатні роки, — і покинувши до останку безплідні спори про науку і переворот (революцію) про породність (націоналізм) і все-світність (космополітизм), про українство і всеросійство, і так льубезні в Росії суперечки кружків, — про те, хто з нас лучшиї, — стануть просто до праці. А між частями тієї праці мусить бути і праця над тим, то шчо б дати нашому мужикові правдиву школу і науку дльа дітеї і правдиво-наукові книги дльа великих.

Нам нічого казати багато про ту школу; — про те је ціла наука, котора показује, як з перших часів треба будити розум і розвивати чутку і слово дитини. Вольнодумцям і громадівцям застајеться тільки викинути з того, чому навчають дітеї, усе те, шчо нанесено туди начальством, попівством, купецтвом, усе те, шчо привча дитину думати тільки про себе, і забувати товаришча, усьу громаду льудську, — застајеться нальагти саме на те, шчо вкрепльатиме в дітьах природні напруги до волі і братерства. З такими думками мусьать бути зложені наші букварі і дітські читанки. Про дальші книги дльа більших ми сказали своју думку шче в 1873 році в статьах, писаних дльа „Правди“ „Література російська, великоруська, українська, і галицька“. Ось шчо писали ми тоді:

„Ми думајемо, шчо одно з первих діл українскої молодіжі мусить бути: написати популярну (простольудську) енциклопедіју (круг науки) по системі позитівізму: арихметику і геометріју, механіку і астрономіју, фізику і хіміју, геологіју і біологіју, антропологіју і соціологіју, на скільки, конечно, можна тепер її виложити. Сьу енциклопедіју,

звісно, треба написати тоном спокійним, об'єктивним, без демонстрації, але твердо і ясно провести скрізь методу вільного розуму, котрий покладається тільки на себе, і більш ні на що. Щоб таку енциклопедію написати, потрібно буде немало праці, і праці спеціальної, — щоб вибрати не рутинні, а самі характерні, та ще і приспособлені до місцевих обставин факти, покриваючи теоретичний кістяк наукових законів. Особливо потреба праці і учености для викладу антропології і соціології, котора вмістить в собі і так звану історію*). Про сьу працю ми можемо сказати з Гамлетом, що „така річ достійна бажаньня гарьачого“.

Хоч з того часу, як ми написали таке, ми всі провели п'ять років в „гамлетстві“, що до круга наукових книг українських, однако ми і тепер мало що можемо прибавити до цих слів, хиба те, що розказуючи по кожній науці, починаючи од астрономії, чому учить розумна і правдива наука, треба нагадувати і розказувати і те, як нерозумно і не по правді учили, або учать начальство, попівство, купецтво, скільки така неправдива наука шкодила і шкодить людям, і скільки муки принесли ті люди, що добились до правдивої науки. Ми думаємо, що не слід складатись на те, що нехай люди сами догадуються. Ми думаємо тепер, ще гарьачіше, ніж тоді, що тепер це діло чести українським, особливо громадівцям на Україні, зложити дитські книги і подібний круг науки

*) Перегляд життя людського через всі ступені порядків 1) в сім'ї, 2) в спілках по поділу праці (попівство, воїцтво, купецтво, по над хліборобством і ремесництвом) 3) в спілках, зведених силою державною, і в формах державних, над усьакими людськими породами 4) в спілках вільних, всенародних і всевітніх; перегляд змагань людського зрозуміти життя своєї і природи 5) в вірах 6) в науках, і виобразити його в 7) умілоствях; — і все те з ясним показом, як чоловік ішов од самоти, од поїданья другого, од неволі, — до ширшої спілки, рівности і волі, од темноти до розуму.

для мужиків українських. А це можна зробити як слід, тільки знаючи життя дитяче і мужицьке і спробуючи книги в школі. Так виходить ще одна причина, щоб громадівцям українським не зупинятися тільки на тому, щоб підговорювати мужиків через повстання або другим яким способом перемінити теперішній поділ багатства і господарування на землі і в фабриках. Виходить ще одна причина, щоб тим громадівцям розширити працю свою, а вмісті з тим і поділити її, коли не можна одному поспіти на всі її часті. Треба признати, що у тої належить до наших, хто прямио говорить і працює для переміни господарських порядків на користь мужицьким громадам, і тої, хто учить дітей розумним наукам, і тої, хто зкладає до того книги, і тої, хто навмисне збирає для них матеріал. Треба не ділити працю громадську на більше чи менше законну, на більше чи менше безпечну, а працювати всім цим людьми в лагоді між собою, а ще ліпше, змовившись. Коли ми говоримо про таку лагочу і змову, то зовсім не думаємо про те, щоб заведено було по Україні які таємні ради з якими небудь прикащиками, которі б вербували громадян і верховодили усіми, хто попавсь до них, — а тільки про таку лагочу і змову, щоб люди розуміли працю другого, знали один про другого, помагали один одному, і кожний, вибравши собі працю до своєї натури і сили, — пильно робив її і кінчав в свій час! Без такої змови не піде добре ніяке діло, а особливо таке велике діло, як піднімання цілих народів і людських пород з тієї неволі і темноти, у яку вони тепер приведені. —

Ми знаємо добре, що вчити дітей і великих, та темних, людей так, як ми б бажали, це буде діло

не законне, особливо в Росії, і шчо тепер в Росії не можна буде напечатати ні однієї такої книжки, бо в Росії заборонено навіть простольдські виклади про кору земну. (Міністерським указом дльа школ заборонено Жульа Верна „Путешествіє кь центру земли“ в купі з такими книгами, шчо хоч трохи наводьать на думку, як обдирають мужика, — накр. як Наумова „Сила соломѹ ломить“, або навіть А. Иванова „Сказка про царство Бови Королевича“, в которій тілько поставлено, шчо мов пришло в голову мужикам, як би прожити без панів та купців, — хоч тут же показано, шчо думка та дурна)! А українських книг, хоч би таких невинних, як „Дітські пісні“, не можна напечатати в Росії і шче менше можна вчити по ним прильдудно. Так шчоож робити? Треба печатати їх в Австрії, в Англії, або в Швейцарії, — і треба вчити по ним, хоч під страхом начальства і кари *).

Ми нікого не силujemy і не можемо силувати. Мало того, ми радимо кожному попередѹ розважити добре над тим, чи здоліє він винести таку чи иншу працьбу, потрібну дльа того, шчооб дати правдиву науку і волю мужицьким громадам. Лїпше вибрати собі найменше, најлегше, најбезпечнїше діло та зробити його до ладу, — ніж ради того, шчо йому на хвилину вдарила горьача кров в голову, або ради того, шчооб показатись смїливим і щцирим, узьатись за найбільше, трудне і небезпечне діло, — та в зробити його погано і піжматись з ним на першому кроку, иноді як раз через те, шчо не стало правдивої смїлости саме в трудну годину! Але це діло цілком ясне, шчо коли шчо вважаютьсьа таким, шчо потрібно зробити, а це забороне-

*) Само собою розуміютьсьа, шчо маючи на цілі такі перемїни ду-

но, — то треба робити його і під страхом кари.

Сотні гарьачих льудей „ідутъ в народ“, і їдутъ потім в тюрму і на каторги за проповідь про переміну до корінья на користь мужикам теперішнього господарства. Маїже всі ті льуде, діти панські, чиновницькі, пошівські, — незвичні ні до роботи, ні до життєтя мужицького, — а найбільш усього ідутъ в народ в образі мужиків, чорноробчих. То великій і чесній порив доказати всеїу долеїу своєїу, всім життєтям своїм, шчо не слід ділитись льудім на білоробів і чорноробів. Але здумати, сказати, порватись, — не значить шче зробити, стати тим, чим ми хочемо бути. Білих рук, панського здоровья на легко зховаїеш, мужицьку роботу не зараз вивчиш, — і доброго і щирого панича, або панночку, шчо пішла в народ „опроститись“ самі мужики по більшій части назвуть „невміїучими“.*) Може в половині случайів було б далеко ліпше, як би щирі ті паничі і баришні приступили до мужика не з „простоїу“ роботиу, которої вони не вмїли, а з може з білішчоїу, та такоїу, — шчо вони їїї вивчились, і шчо, все рівно, без неїї не обїдуться льуде, — з роботиу лікарськоїу, або ї учительськоїу. А коли пішло діло на те, шчо б розпускати між мужиками книжки, — то в усякім разі більш було б поживи для діла зміни громадського життєтя, як би ті книжки

мок льудських і життєтя громадського до самого корінья, яких нема ні по уставним (конституційним) царствам, як Австрія або ї Англія, або ї під виборноїу управоїу (республікоїу), нам треба добиватись і переміни безуставного царства, самодержавства царського в Россії, котре на ділі повергаїеться в самовольство всякого чиновника, котре не даїє нам навіть робити проби науки і школи і по наших хатах, не то по громадських школах, шчо заборонить усяку книжку, яку схочє, і замкне і попере кожного чоловіка, «куди Макар телят не ганьав!»

*) Дивись процес „московських соціалістів“, шчо одбувся по весні.

були не тільки про господарські діла, про здирство, але про всі боки життєтя і по всім наукам, та щче, щчоб починали лудеј вчити не з старших тільки, щчо хоч і могли б бунтоватись, але вже зопсовавані життєтям під неволеју, — а з дітеј, з азбуки! Нічого говорити, щчо і без нас те роблять другі! Хто робить?! Чи не попи і дьаки, чи не інспектори казенні і недовчені, задурені, нальакані ними учители? А може ті книги школьні, щчо печата наше начальство?!

Ні! таких учителів, які потрібні щчоб росчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щчоб сміли і здоліли встати за себе, — таких книг, які можуть понести тим громадам правдиву науку, не дасть ніяке начальство, не тільки царське, але і вибирне, республіканське. Вони можуть вијти тільки з тих лудеј, хто не бачить другого способа поправити лудсьєке життєтя, як тільки в својї волї лудських громад над усім тим, в чім вони працюють, — з т. зв. демократів-соціалістів. Так і треба б їм це зрозуміти јасно, особливо тим имено, щчо не хотять знать ніяких держав, ні купецьких ні робітницьких, з їх начальствами, — тим, щчо звуться ан-архістами *). Їм именно треба лучати вчити лудеј з малечка, з хат і спілків, —

*) В западній Европі бегато з того, щчо ми кажемо тут, давно вже кажуть *самі чорноробочі луде*. Дивись, наприк., думки де-јакпх громад всесвітньої спілки робчих в зборї в Брюсельу 1868 р. (напр. *De l'enseignement integral. Rapport de la section liégeoise*, слова Елвебаха од спілки робчих в Брюсельу, Дьурана з Парижа і друг.) або допись з Val de St-Jmier : *Le travail et la science* в Bulletin de la fédération jurassienne de l' Association internationale des travailleurs, 1876, № 53. Тільки ј на Западї луде з панських шарів лудських, щчо пристали до мужицьких громад (або як кажуть робочі в Val de St-Jmier, — *quelques hommes de science qui ont heureusement embrassé avec devouement la cause du peuple*) также мало зробили щчоб задовольнити бажаньња чорноробів здобу-

почати печатати свої школьні і наукові книжки, не дожидаючись, поки їх похвалить яка небудь школьна рада, навіть республіканська!

А вже кому як, — а громадівцям українським зовсім не можна сказати, шчо ї без нас хто небудь зробить шчо небудь дльа мужика українського, хоч простиї букварь, которий в другому місці зробить хто небудь зза одних грошей. У нас на Україні тільки шчириї прихильник мужицькиї може взятись і за такиї букварь. У нас, коли мужицькі громадівці не зроблять наукових книг дльа мужнків, то ї ніхто не зрбить. Так, значить, і візьмемось до них, — та тільки до таких, шчо справді ніхто не зробить окрім громадівця! А шчоб зложити такі книжки, далі шчоб зложивши їх, провести між народ, візьмемось за школу, заведемо школи по всіх углах, де можна тільки нам пролізти. Треба поновити добрі початки 59-60-го років і злучити їх з початками 1869-74 рр. В ті часи, коли серед молодіжі руськоїї вперше „прокинулась совість,“ — думка, шчо треба вернути хоть шчось мужикам за все, шчо батьки наші в них крали ї крадемо ми,—молодіжь узялась за школи: вона кинулась вчити дітеї малих не тільки по школах недільних, але ї по хатах, по

ти од них *непопсовану науку*, як і в нас. На Западї по крайности єсть хоч багато все таки доволї добрих книг наукових, писаних і не соціалїстими, а в Россїї не ма маїже нічого такого, в Україні ж зовсім нічого, а в Галиччинї шче гірше:— багато попсованнаго папіру Коломіїськими вадавцями, Просвітоїу, Обществом Качковського, — і навіть сама розмова про те, шчо звуть на западі *l'enseignement intégral* зовсім не почата. Мало того, — у нас шче почуєш і такі голоси: «даїте народові хліб, — тоді він сам здобуде науку» — так мов би то єсть хто небудь в світі, шчо може *дати* народові хліб, а не сам народ може *взяти* його з рук тих, в кого тепер тої хліб (земля, фабрики). Коли вже говорити про те, шчо можна *дати* народові, то саме ті з нас, хто вивчивсь на кошт народу, тільки ї можемо дати йому шчо нашу науку!

квартирах, — хоч одного-двох, коли не можна багато, хоч місяць-два коли не цілій рік. Порьяд з тим пішли де-які гарьачіші льуде осідати по селах, женитись на мужичках, братись до роботи сільської, — і скрізь вчити дітеї і великих, особливо дітеї. Дьакујучи поліції, а особливо тому, шчо руське панство, з котрого вијшла та молодіж, мало звикло до того, шчоб довго держатись однії думки і твердо перебувати усьаку незгоду, — тої запал до „росплати з мужиком“ скоро заснув. Нова молодіж, котра зрозуміла діло глибоче, діјшла до коріньня, радикально виступила з 1869-70 р. Вона не думала зупинитись на одніх школах, — і добре думала, — тільки ї вона підіјшла до робітників попереду не з самоју проповідьдју про повстаньня, а з ремесницькими спілками та з наукоју. *) В 1872-74 рр. молодіж пішла шче далі; — вона захотіла зовсім злитись з чорноробочим народом — тільки її опјанила надія, шчо ось скоро увесь народ повстане в Россїї, як повстали парижські робітники в 1871 р., — і де-які гарьачі льуде з молодіжі подумали, шчо тепер не час возитись з школоју і наукоју і шчо тепер треба всім, хто тільки державсь прихильних до мужика думок; їти в прості роботники і кликати їх до повстаньня, до того, шчоб скоріш змінились теперешні порьядки. Трудно сказати, до чого б додумались ці гарьачі льуде, як би не катаржні тьурми в Россїї та як би кожному з тих, шчоб „був в народі,“ можна було подати свїї голос прильудно, розказати, шчо він бачив там, до чого додумавсь. Однако і по тим голосам, які ми чули от тих льудеї, можна бачити, шчо вони тепер вже прибрали инакші спосо-

*) Дивись про це в «Записці гр. Палена стор. 10-12.

би підійти до народа, ніж ті, які були прибрані в 1872-74 рр. „по кружкам.“*) По нашій думці, коли йти в народ з тим, шчоб його чомусь навчити, і коли треба, значить, являючись в народ, шчось знати ліпше, ніж він, — будь то паньська

*) Говорьбачи таке, ми виводимо на прильудній суд багато з того, прощо розмовляється по «кружках» тих льудей, шчо посвьяшчали себе або радї посвьятитись службінародові. Багато зачинається на тих розмовах важливых річей, шчо і як робити, — та тільки мало з тих шчирих думок виходить на широкий світ (через шчо, — це теж варт було б розсудити, та тепер не об тім річ.) Печатаємо один лист з *Курскої губернії*, в которому зачинається не мало з тих річей. В тому листу попередю розказується, як терпіли мужики весною 1876 р. після голодної зими. Далі говоритьсья :

« А народъ на все это смотрятъ съ христїанскимъ терпїніемъ и тїмъ русскимъ упорствомъ, которое « въ минуту жизни трудную » только и умїетъ сказать: « Какъ богу угодно! » Гдї меньше вляло помїщество, — меньше видна выносливость и смиреномудріе, но у насъ даже сами верхустоящіе разводя руками, произносятъ: « Какъ еще они все это выносятъ! » — Выносятъ, да еще съ какимъ терпїніемъ выносятъ! Вообще годъ практики убїдилъ меня, что сознаніе массы растетъ медленно и туго. Тяжело сознаться, но надо, что каждый шагъ нашъ совершается съ поразительною медленностію. Хотїлось бы очень много написать Вамъ теперь же о томъ одностороннемъ направленїи, какое господствуетъ теперь между нами. Дїятельностію у насъ называется « хожденїе въ народъ »; только тотъ считается подготовителемъ революціи, кто немедленно, очертя голову, идетъ въ народъ. Достояною считается дїятельность только въ народѣ, хотя бы она продолжалась только два дня, а если человекъ работаетъ примїняясь къ обстоятельствамъ, т. е. гдї можно въ народѣ, гдї можно на гимназистовъ, семинаристовъ, на народныхъ учителей, учительницъ и пр., хотя и нїсколько лїтъ, дїятельность такая человекъ менїе полезна. — Такое трудное, многосложное дїло, какъ подготовленїе соціального бытового (?) переворота — цїль, отождествляется со средствомъ для достиженїя этой цїли, съ непосредственнымъ пребыванїемъ въ народѣ, въ качествѣ народа же. Какое печальное явленїе происходитъ изъ этого. — Я знаю десятки честныхъ, искреннихъ юныхъ людѣй, которые уныло съ поникшей головой ходятъ оттого, что они не «не годны» для дїла, которое любятъ, что они не могутъ принести пользы дїлу. Какъ? Почему? Юные, чистые, искренніе, обращались къ двумъ-тремъ авторитетамъ, которые прямо сказали, что только того дїятельность достойна уваженїя и полезна, кто скидаетъ интеллигентный костюмъ, надїваетъ мужицкїй и буквально идетъ на полевые или фабричныя работы, что всякая другая дїятельность не важна, что она, пожалуй, лишь только не вредна!... Матерїальная и литературная поддержка революціонныхъ органовъ, доставка ихъ въ Россїю, распространенїе ихъ въ ней, организація интеллигентныхъ мїстныхъ кружковъ, которые поддерживали бы мїстныхъ пропаган-

наука, чи мужицька робота, — то значить треба впяťати признати, щчо дльа дїла змїни громадских порьядкїв корисна ї така школа і наука, котора на першиї раз мов би то ї не прьамо веде до тїєї змїни, однако готовить дльа неї свїжих льудеї з

дистовь своевременими предупреденїями обь обыскѣ, арестѣ, содѣйствовать побѣгу пойманымъ, преслѣдуемымъ, помощь мученикамъ сидящимъ, — все это считается лишь только невреднымъ. Я не говорю уже о томъ, что знаю изъ опыта, а именно: не отрицая важности слиянїя съ народомъ во всѣхъ отношенїяхъ, полного погруженїя въ массу человѣка интеллигентнаго, я глубоко убѣжденъ, что большинство изъ насъ, не скидая интеллигентнаго костюма, можетъ дѣйствовать непосредственно на народъ путемъ одиночной пропаганды, приготавливая отдѣльныхъ революціонеровъ изъ народа. — Я могъ бы привести самыя точныя факты, подтверждающїе эту мою мысль. Все это я говорю вотъ для чего. Что значить, пойти въ народъ? Многіе ли изъ насъ революціонеровъ могутъ пойти при искреннемъ отношенїи къ дѣлу? Серїозно говоря, очень и очень немногіе. Пойти можно, но нужно ли, чтобъ остроги наши хоронили въ стѣнахъ своихъ самую честную молодежь? Нужно ли это для дѣла? Изъ 10 революціонерныхъ силъ въ каждой данной мѣстности только одинъ годенъ, только одному организмъ, физическое здоровье позволяетъ идти въ народъ; изъ остальныхъ 9-ти 2-мъ 3-мъ тѣ же причины съ натяжкой позволяютъ идти въ народъ, а остальнымъ 6-ти и думать нечего о какой нибудь тяжелой работѣ; — физическая организація не позволяетъ. Вѣковая унаслѣдованная отчужденность отъ народа, отъ физической работы, вѣками унаслѣдованная изнѣженность всѣхъ органовъ тѣла, наслѣдственныя болѣзни, — все это кладетъ такое клеймо на интеллигентнаго человѣка, что хорошїй сыщикъ при первой встрѣчѣ съ такимъ мужикомъ, сразу угадаетъ, кого онъ видитъ передъ собою — Не говоря о томъ, что здоровье не выносить никакой тяжелой физической работы. Что же дѣлать этимъ 6-ти негоднымъ *идти въ народъ*? Имъ говорятъ прямо, что они *негодны для дѣла*. Можете ли вы себя представить, что дѣлается въ честной юной душѣ гимназиста или гимназистки! Сознанїе бесполезности своего существованїя, — это равносильно смерти для честнаго человѣка, и я знаю одну искреннѣйшую личность, которая хотѣла принять яду, потому что она слабаго тѣлосложенїя: идти въ народъ не можетъ, а всякая другая революціонная дѣятельность, какъ говорятъ опытные революціонеры, не заслуживаетъ вниманїя. Я могъ бы привести еще два случая безчеловѣчнаго отношенїя къ дорогимъ для дѣла личностямъ, легкомысленнаго отношенїя къ самому дѣлу со стороны такъ называемыхъ компетентныхъ лицъ въ практическомъ веденїи дѣла. Какъ будто для успѣха дѣла не дорога каждая личность, лишь бы она была честна, искренно предана, хотя бы здоровье или другїе причинны не позволяли ей идти прямо въ народъ? Какъ будто для дѣла не дороже какая нибудь слабогрудая, но глубокоубѣжденная дѣвушка, честно кладущая на алтарь народнаго дѣла свои скромныя силы, нежели тотъ

назадуренними головам. В другому місці ми говоримо про другі способи праці, шчоб приблизити ту зміну. Тепер, говорьачи про „темноту“ народнью, котрої не дума вменшити ніхто з тих, шчо обманьують народ, ми говоримо про дїтську школу і мужицькі наукові книги і про те, яку силу може мати та школа і наука в ділі підніманьня в гору громад мужицьких скрізь, а особлво на Україні, де ніхто ї не може постаратись навіть об самїй початковїй науці, окрім прьамах прихильників мужицьких громад. Хаї кожний з прихильників тих вибере собі працю серед тих громад, яка йому до вподоби, — але хаї не минають вони праці

здоровий негодяй Трудницькій, что отчаянно болталъ о необходимости идти въ народъ и самъ дѣлалъ дѣло, но при первомъ же удобномъ случаѣ раскаялся и выдалъ обширѣйшій кружокъ, избѣстный подъ именемъ «кружка Жебуневыхъ»? Будто одинъ родъ дѣятельности подготавливаетъ соціальную революцію и обуславливаетъ ея успѣхъ? Будто мы не должны дорожить каждою честною личностью? Будто не самое важное условіе, которое мы должны требовать отъ каждаго вступающаго въ наши ряды — честность, искренность, убѣжденность въ правотѣ своего дѣла? Очень бы мы желали, чтобы были написаны отвѣты на эти вопросы.»

Как умили, ми щиро сказали своју думку про більшу часть з тих річеї, про котрі говорить цей лист, на скілько вони приточуютьсьа до діла нашої статті, освіти мужицької. Ми обїшли тут зовсім одну, хоч дуже важливу річ, котру зачина цей лист: в ньому говоритьсьа про «гимназистів і гимназисток,» шчо рвутьсьа їти в народ. Ми сподїваємось вко поговорити докладно «про соціальну-революціонну проповідь і школах середніх.» Тепер скажем своју думку коротко, — шчо коли прьамо повстанська проповідь в школах мужицьких початкових, — *дїтських,* — неможжна, — то затяганьня «гимназисток і гимназистов,» — *підрістків,* — в прьамо повстанську «працю,» в «організацію,» је діло стільки ж недоладне, (як і всьака, напр. фабрична, непосильна недорослії льудині працьа) скілько ї нерозсудне і шкодливе дла самих «організацій,» котрих вже не раз підводили недоростки, носьвачені в усї тайні. Підрістків, як і дітеї, треба розсудливо вести *ступнїем за ступнїем* до того, шчоб вони стали робітниками, навчаючи їх науці і ремеслу, *які і коли їм по силам,* а не затягати їх од разу в працю, підсилнью тільки дужому і стиглому руками і головою робітнику. Покликуємось між инчим на примір несчастного *Горинювича,* которого так же мало треба було затягати в діло, як потім безчоловічно калічити.

коло дітей і коло науки і коло наукових книг.

Дуже важко, — хоч не важче, як усяке друге користне для мужика діло, — але це може робити і в Россії, легче в Австрії. Там вільніше печатати книги, збиратись льудім в товариства, збирати льудей в свої хати і т. д., — і менша кара за все, шчо б ворогуюче мужикові начальство вважало незаконним. Тим більше на диво нам, шчо ми і не чули, шчоб в Австрії між русинами було шчо небудь подібне і тому запалу до недільних школ, до ходу в народ і т. п. јкіј часами піднімајеться в Россії, — шчоб хоч не то в јакому небудь товаристві, а хоч би в одній книжці, виданній одним чоловіком було хоч шчо не будь подібне розумній науці, чистій од попівства, панства і купецтва і всьакого иншого туману і путів на голови і руки.

Звнше однако, коли всьакиј панич, шчо ні прьамо, ні косо не верта мужикові того, шчо він јому винен, — јесть прьамиј злодіј, — то український панич вдвоје злодіј, — а школа і наукові книжки шче один з способів, не скажемо з најлекших, а з најменш надзвичайних для чоловіка з попсованною панством натуроју, послужити на своју чергу мужикові. А зменшивши хоч трохи те, шчо сам народ зве својеју *темнотоју*, ми підкопајемо і ті основи, на котороих держитьсьа і зајідајушче народ *здирство*, проти которого часто тільки ј војујутьсьа громадівці і у нас і в Европі.

М. Драгоманов.

Јульа 27.

1877.

КНИГИ, ВИДАНІ ТИМ ЖЕ АВТОРОМ:**В РОССІЇ:**

- Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи. Кіевъ 1870 г. Цѣна 1 р. 50.
- Малорусскія народныя предаціи и рассказы. Кіевъ 1876 г. Цѣна 2 р. (Изъ III тома Зап. Югозап. отд. Р. Географ. общ.).
- Про українськихъ козаків, татар та турків. Кіевъ 1876 г. Ц. 10 к.
- Повісті Юсифа Федьковича з переднімъ словомъ про галицько-руське письменство. Кіевъ 1875. Ц. 1 руб.
- Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и Драгоманова. Томъ I. Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго. Пѣсни вѣка козацкаго: А) Пѣсни о борьбѣ съ татарами и турками. Кіевъ 1874 г. (Удостоено преміей Академ. Наукъ въ Петербургѣ). Томъ II, вып. I. В. Пѣсни о борьбѣ съ поляками. Кіевъ 1875 г.

ЗА ГРАНИЦЕЮ:

Ukraino. Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Loescher. 4 Fr.

Украинець. Література російська, великорусська, українська и галицка. Львів 1873—74.

Галицько-руське письменство. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.

По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панрусизмъ и намалоруссизмъ). Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.

Турки внутренніе и вѣншіе. Женева 1876 г. Georg 1876. Ц. 1 фр.

Народні школи на Украјині серед життєва і письменства в Росіі. (З виданьня «Громада»). Женева Georg 1877 г. Ц. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалистовъ. Женева Georg 1877. Ц. 25 с.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Женева 1877

ПЕЧАТАЮТЬСЯ:

Громада (Община, La Commune, Die Gemeinde). Украјинська збірка, впорядкована М. Драгомановим.

М. Драгоманова: Про вільнихъ козаків і неволю турецьку. Јого-ж: Украјинофильство и социализмъ въ Руси Венгерской.

ОКРІМ ТОГО МОЖНА ПОЛУЧИТИ ЧЕРЕЗ

GEORG в ЖЕНЕВІ і С. HELF в ВІДНІ:

Лихі людє. (Les Malicieux) Повість з виданьня «Громада». Женева 1877 г. 2 фр.

Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.

Про те, як наша земля стала не наша. Ціна 40 сант.

Про хліборобство. Як де земля унорядкована і як би слідийї держати. Ціна 80 сант.

Записки южнорусскаго социалиста. Выпускъ первый. Цѣна 1 фр.

Rh 25171 s